

**biuletyn
kwartalny
radomskiego
towarzystwa
naukowego**

tom VII

radom 1970

zeszyt 3-4

BIULETYN KWARTALNY

Tom VII Zeszyt 3 - 4

KOMITET REDAKCYJNY

Przewodniczący
Stefan Witkowski

Członkowie

Maria Gajewicz, Witold Hański, Wojciech Kalinowski,
Halina Kisiel /sekretarz/, Leon Skowroński, Stani-
sław Suchecki, Teodor Zieliński

Konsultant
Jan Pazdur

Redaktor
Barbara Zwolanowska

Wydawca: Radomskie Towarzystwo Naukowe, Radom, Rynek 1

Druk Zakład Reprodukcyjny i WDB, W-wa, ul. Królewska 27. Zam. nr 1367
z dnia 26.8.1971 r. Nakł. 200. Form. B5. Ark. druk. 9,375
U-87

SPIS TREŚCI

	Strona
Stefan Witkowski: <u>Rejonizacja miasta Radomia</u>	5
Jan Boniecki: <u>Z badań struktury powiatu radomskiego po II wojnie światowej</u>	19
Wojciech Kalinowski: <u>Problemy konserwatorskie m. Radomia</u>	49
Ryszard Zaręba: <u>Uroczyska lasne Puszczy Kozienickiej</u> ..	81
KOMUNIKATY	
Ryszard Nazałowicz: <u>Stan badań nad zbrodniami hitlerowskimi w Okręgu Radomskim</u>	124
Edward Brótko: <u>Rzadsze gatunki roślin z lasów Nadleśnictwa Pionki</u>	139
SPRAWOZDANIA	
<u>Sprawozdanie Radomskiego Towarzystwa Naukowego za 1969 r.</u> ...	146

Stefan Witkowski

REJONIZACJA MIASTA RADOMIA

Podział miasta na jednostki przestrzenne jest niezbędnym narzędziem do prac badawczych oraz do celów praktycznych, organizacji życia społecznego i administracji.

Problem ten pojawił się wraz z rozpoczęciem opracowań planów ogólnych zagospodarowania przestrzennego miast i potrzebą analizy stanu zainwestowania oraz warunków ekologicznych silnie zróżnicowanych w różnych obszarach miasta. Dlatego podstawowym czynnikiem podziału miasta na strefy użytkowania stał się stan i rodzaj zainwestowanych środków trwałych na ich obszarze, a wtórnymi czynnikami stosunki ekologiczne wytworzone na tle oddziaływania stanu zainwestowania poszczególnych obszarów na życie mieszkańców.

Zarządzanie miastem wymaga ściślejszego wglądu w poszczególne obszary miasta i skupienia odpowiedzialności za to, co się w tych obszarach dzieje - na wyznaczonych pracownikach. W ten sposób wydzielano na terenie miasta rejony inspekcji sanitarnej, rejony Milicji Obywatelskiej, rejony meldunkowe itp. Z drugiej strony organizacja życia społecznego w mieście wymaga przybliżenia urządzeń usługowych do użytkowników i zapewnienia im optymalnej obsługi z punktu widzenia dostępności obiektu usługowego. Na tym tle powstają, związane z poszczególnymi obiektami usługowymi, rejony obsługi np. rejony szkolne /szkoły podstawowe/, rejony przychodni lekarskich, rejony zaopatrzenia w opał, rejony /obwoły/ Frontu Jedności Narodu, rejony komitetów osiedlowych i blokowych, rejony administracji domów mieszkalnych. Wszystkie te rejonizacje wymagają do swych celów materiałów statystycznych, dotyczących np. liczby i struktury ludności, warunków zagospodarowania terenu itp.

Na obszarze miasta istnieje więc na potrzeby różnych instytucji kilkadziesiąt różnych rejonizacji, których materiały odnoszące się do różnych obszarów są nieprzydatne do kompleksowych analiz terenu.

Pierwsza próba ogólnej rejonizacji Radomia została dokonana w 1953 roku na potrzeby planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego, celem uzyskania charakterystyki poszczególnych jego obszarów na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego z 1950 r., w zakresie sposobu zabudowy, warunków mieszkaniowych i ogólnych danych demograficznych.

Rejonizacją objęto tereny zabudowane i część obszaru miasta przewidzianego do zabudowy w planie perspektywicznym, które podzielono na 62 bloki będące jednocześnie jednostkami bilansowymi. Podział ten dokonany został przez projektanta planu ogólnego na podstawie zamierzonego układu przestrzennego miasta, w tzw. planie perspektywicznym, zaś inwentaryzacja demograficzno-mieszkaniowa dla tych jednostek bilansowych została wykonana przez przedsiębiorstwo "Miastoprojekt Północ-Wschód" w Warszawie.

Część zinwentaryzowaną w stosunku do obszaru całego miasta przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1

Część zinwentaryzowana i niezinwentaryzowana miasta, wg danych Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r.

	Dane dla całego miasta	Część zinwentaryzowana		Pozostała część	
		liczba	%	liczba	%
Powierzchnia w ha	2192	-	-	-	-
Nieruchomości zamieszkałe	4632	4138	89,3	494	10,7
Mieszkania	18802	18351	97,6	451	2,4
Izby mieszkalne	38006	37100	97,6	906	2,4
Liczba izb na mieszkańca	2,0	2,0	x	2,0	x
Liczba osób na 1 izbę	2,1	2,1	x	3,9	x

Rejonizacja ta, w której granice jednostek bilansowych były limitowane w przeważającej mierze projektowanymi arteriami komunikacyjnymi, była ściśle związana z konkretnym planem ogólnym zagospodarowania przestrzennego. Wprowadzenie w następnej wersji planu ogólnego z 1958 roku innej zasady rozwiązania sieci komunikacyjnej miasta, a co za tym idzie nowego układu bloków, wykazało małą przydatność materiałów statystycznych ujętych w tak sztucznie wydzielone rejony. Dlatego poza pracownią urbanistyczną, gdzie rejonizacja ta była wykorzystana do opracowania planu ogólnego w wersjach z 1954 i 1958 r., nie mogła ona mieć zastosowania w przestrzennej organizacji miasta.

Nowy Narodowy Spis Powszechny z 1960 r. podniósł ponownie sprawę wykorzystania jego wyników w powiązaniu z rejonizacją przestrzenną miasta. Dla oderwania się od nieustalonych w terenie granic rejonów opartych na projektowanych arteriach komunikacyjnych, przyjęto zasadę podziału miasta na jednostki przestrzenne o możliwie jednolitej

formie zagospodarowania i zabudowy /jednostki morfologiczne/, których limitację wyznaczały podziały naturalne, jak ciek wodny /rzeka Mleczna, strumień Malczewski, strumień Północny, strumień Halinowski/ oraz linia kolejowa, rozgraniczająca tereny wschodnie miasta od terenów zachodnich a przebiegająca na dużym odcinku, wzdłuż dawnych cieków wód.

Powyższy podział wyodrębnił w najkorzystniejszy sposób z obszaru miasta jednostki naturalne, obejmujące przeważnie wysoczyzny ograniczone ciekami wód, zabudowywane sukcesywnie w miarę rozwoju miasta, a więc charakteryzujące się jednolitym typem zabudowy¹. Poszczególne wyodrębnione w ten sposób jednostki /dzielnice/, z których peryferyjne rozwinęły się na obszarach dawnych wsi, miały w świadomości mieszkańców pewne cechy odrębności, np. Zamłynie, Kaptur, Borki, Glinice, Młodzianów /tab. 2/.

Tabela 2

Podział miasta na dzielnice urbanistyczne z danymi spisowymi z 1960 r.

Lp.	Jednostka przestrzenna /dzielnica urbanistyczna/	Sposób zabudowy /zainwestowania/	Powierzchnia ha	Ludność w 1960 roku	Liczba osób na 1 izbę mieszkalną
1	2	3	4	5	6
1	Śródmieście	miejska, wielokondygnacyjna /ośrodek społeczno-usługowy/	328,0	41105	1,92
2	Stare Miasto	miejska o wartościach historycznych	124,5	16116	2,10
3	Obozisko	osiedlowa, nowa	148,0	8484	1,77
4	Planty	osiedlowa i miejska	138,3	12158	1,66
5	Glinice	podmiejska i przemysłowa	341,0	15297	2,20
6	Młodzianów	gospodarcza i przemysłowa	398,0	3874	2,13
7	Borki	podmiejska i przemysłowa	427,0	5616	2,19
8	Zamłynie	podmiejska i przemysłowa	320,0	6151	2,32

¹S. Witkowski: Struktura przestrzenna miasta na przykładzie Radomia, Warszawa 1967

1	2	3	4	5	6
9	Kaptur	podmiejska	597,0	8305	2,08
10	Gołębiów, Brzustówka	wiejska	889,0	2634	2,11
11	Dzierzków	składowa i wiejska	767,0	2538	2,22
12	Długojów	podmiejska i wiejska	480,5	4302	2,22
13	Podkanów, Jeżowa Wola	przemysłowa i wiejska	813,0	1945	2,31
14	Woźniki, Halinów	wiejska i letnisko- wa	757,7	1620	2,70
R a z e m			6529,0	130145	2,01

Podstawowe dane Narodowego Spisu Powszechnego z 1960 r. dotyczące ludności, budynków mieszkalnych i warunków mieszkaniowych zostały opublikowane w nowym układzie dzielnic urbanistycznych w Roczniku Statystycznym m.Radomia².

Przyjęty podział stwarzał dostateczne podstawy do podjęcia badań w tych jednostkach warunków ekologicznych, ze względu na widoczne różnice w ich zainwestowaniu, które wpływało na warunki życiowe mieszkańców³.

Upowszechnienie tej rejonizacji miasta miało wpływ na kształtowanie się w latach 1965-1967 pewnych nowych układów, m.in. rejonizacji komitetów blokowych i osiedlowych. Ponieważ komitetów blokowych i osiedlowych było 46 a jednostek przestrzennych dzielnicowych 14, przeto większe jednostki dzielnicowe obejmowały po kilka komitetów blokowych. Do innych instytucji zasady podziału miasta na rejony nie docierały.

Problem rejonizacji miasta wyłonił się na nowo w 1967 r. w związku z opracowywaniem nowej wersji perspektywicznego planu zagospodarowania przestrzennego do 1985 r. oraz w związku z centralizacją danych statystycznych w Miejskim Urzędzie Statystycznym i przygotowaniem nowego spisu w 1970 r.⁴

²Rocznik Statystyczny m.Radomia, 1962 r., Prezydium MRN, Radom 1962

³Z. P i ó r o: Studium wstępne ekologii społecznej miasta Radomia. "Biuletyn Kwartalny RTN", 1, 1964, s. 45 nn.

⁴Problemy rejonizacji miasta były poruszone na konferencji poświęconej ocenie statystyki miasta zorganizowanej przez Główny Urząd Statystyczny w Warszawie w dn. 6 i 7 czerwca 1966 r., której materiały zostały opublikowane w "Statystyku Terenowym" /1966, nr 10/. W.T e - l u s: Podział miasta na rejony - problem pilny przed N.S.P., tamże, 1970, s.32-33, L. M a j e w s k a: O analityczny charakter statystyki miast, tamże, s.25

W tym czasie Miejska Pracownia Geodezyjna ukończyła opracowanie map i ewidencji gruntów w skali 1:2000, ujętych w obręby ewidencyjne /geodezyjne/, wobec czego nowa rejonizacja miasta mogła oprzeć się na granicach ustalonych w sposób geodezyjny w terenie. Podział miasta na rejony i obwody spisowe został dokonany na podstawie instrukcji Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 sierpnia 1968 r. Przyjęto, że rejon statystyczny równa się obrębowi geodezyjnemu, jeżeli ludność zamieszkała w tym obrębie nie przekraczała 2000 mieszkańców, gdy zaś przekraczała tę liczbę obręb geodezyjny dzielono na dwa lub więcej rejonów statystycznych. Poszczególne rejony statystyczne musiały znaleźć się również w granicach najmniejszych jednostek podziału urbanistycznego. Każdy rejon statystyczny został podzielony na obwody spisowe, licząc od 180-230 mieszkańców.

Przyjęty podział na rejony i obwody statystyczne jest stały jako terytorialna podstawa odniesienia i analizy wszystkich danych statystycznych. Pozwoli to w przyszłości na przeprowadzenie analizy rozwoju społeczno-ekonomicznego dowolnych układów przestrzennych przez sumowanie najmniejszych jednostek statystycznych.

Podział miasta na jednostki urbanistyczne, dokonany przez Miejską Pracownię Urbanistyczną w celu przeprowadzenia analizy rozwoju poszczególnych jednostek przestrzennych w perspektywicznym planie ogólnym 1968-1985, został więc dostosowany do podziału miasta na jednostki statystyczne.

Podstawową jednostkę rejonizacji przestrzennej miasta stanowi jednostka urbanistyczna, która ma charakter jednostki bilansowej. Wielkości powierzchni terenów jednostek urbanistycznych są uzależnione od funkcji, jakie te tereny spełniają w ogólnym zagospodarowaniu miasta. Przy delimitacji jednostek urbanistycznych uwzględniono przeszkody rozgraniczające poszczególne jednostki, do których należą przeszkody naturalne /rzeka Mleczna, ciek wód/ i przeszkody komunikacyjne /kolej, arterie komunikacyjne ruchu szybkiego, istniejące i projektowane/, przeszkody wynikające z różnego typu zagospodarowania terenów /tereny przemysłowe, tereny zieleni itp./.

W aktualnej rejonizacji miasta uwzględniono ponadto potrzeby zmiany granic administracyjnych miasta wynikających z projektowanych włączeń do obszaru powiatu radomskiego powierzchni terenów rolnych. Obszary takie ujęto w oddzielne jednostki przestrzenne /Woźniki, Halinów, Brzustówka/.

Podział miasta na jednostki urbanistyczne wynika z funkcji jakie poszczególne obszary miasta spełniają obecnie lub będą spełniać w planie perspektywicznym. Wyodrębnione urbanistyczne jednostki bilansowe miasta pełnią często równocześnie kilka funkcji, np. mieszkamio-

we, produkcyjne, usługowe. Do określenia funkcji jednostki urbanistycznej przyjmuje się funkcje dominujące. Głównym czynnikiem podziału jest charakter zamieszkania w poszczególnych rejonach.

Przy wydzieleniu jednostek funkcjonalnych uwzględnia się na obszarze miasta następujące funkcje:

- funkcje mieszkaniowe, z którymi związane są w ramach organizacji osiedlowej urządzenia towarzyszące,
- funkcje usługowe, obejmujące urządzenia usługowe ogólnomiejskie administracyjne, kulturalno-oświatowe, naukowe itp.,
- funkcje przemysłowe, obejmujące produkcję przemysłową i rzemieślniczo-produkcyjną,
- funkcje specjalne, związane z zapleczem komunikacyjno-transportowym,
- funkcje rolnicze, związane z produkcją rolną i ogrodnictwem,
- funkcje rekreacyjne, obejmujące większe obszary rekreacji i parki leśne.

Wyodrębnione w ten sposób jednostki urbanistyczne, wynikające z układu funkcjonalnego jako jednostki przestrzenne, charakteryzują się dość znaczną trwałością i nie powinny ulegać zmianom w ciągu dłuższego okresu. Na poszczególne potrzeby rejonizacji, tj. do celów administracyjnych, organizacji życia społecznego i sieci usług, jednostki te należy traktować jako jednostki podstawowe, które stanowią podstawowe elementy rejonizacji obsługi przez łączenie sąsiednich jednostek.

W przypadku wzrostu ludnościowego w rejonie urbanistycznym istnieje możliwość dalszego jego podziału na dwie lub więcej jednostek. Czynność ta może być dokonana jedynie po uzgodnieniu jej z Miejskim Inspektorem Statystycznym i Miejską Pracownią Urbanistyczną.

Wprowadzenie stałych urbanistycznych jednostek bilansowych daje duże korzyści prawidłowej gospodarce przestrzennej. Korzyści te dotyczą charakterystyki opisowej i statystycznych poszczególnych jednostek urbanistycznych, wynikających z gromadzenia w ciągu wielu lat tych danych. Pozwala to również na ujęcie zjawisk zachodzących w poszczególnych jednostkach w sposób dynamiczny. W szczególności gromadzenie materiałów dla poszczególnych jednostek urbanistycznych dotyczy następujących danych:

- powierzchni jednostek,
- funkcji jednostek w zagospodarowaniu przestrzennym miasta /przeznaczenie użytkowania terenu/,
- warunków fizjograficznych do celów budownictwa i rolnictwa /klasy gruntów/,

- liczby ludności oraz struktury ludności /według wieku i zawodów/,
- warunków mieszkaniowych, typu zabudowy /wielorodzinna, jednorodzinna, zagrodowa/ oraz stanu wyposażenia mieszkań w urządzenia sieciowe,
- miejsc pracy na obszarze jednostki /zakłady pracy/,
- warunków obsługi mieszkańców /szkoła podstawowa, przedszkole, ośrodki zdrowia- sieć handlu, sieć usług dla ludności itp.,
- ewentualnie innych danych informacyjnych.

Na obszarze miasta występują typy jednostek osiedlowych związanych z charakterem zabudowy i okresem jej realizacji:

- jednostki osiedlowe zorganizowane, powstałe w okresie powojennym z odpowiednimi urządzeniami towarzyszącymi /osiedle IV-lecia, osiedle Planty, osiedle Malczewskiego, organizuje się osiedle Żeromskiego/,
- jednostki osiedlowe niezorganizowane, o zabudowie wielorodzinnej, występujące w Śródmieściu i na Starym Mieście,
- jednostki osiedlowe niezorganizowane, o peryferyjnej zabudowie mieszkaniowej, jednorodzinnej lub mieszanej,
- zabudowy typu wiejskiego, o charakterze nieciągłym.

Podstawą organizacji jednostki osiedlowej są usługi dla dzieci w zakresie podstawowej szkoły ośmioklasowej. Przyjęta wielkość szkoły podstawowej określa liczbę mieszkańców osiedla na 4000-8000. Mieszkaniowej zabudowie osiedlowej muszą towarzyszyć usługi zaspokajające podstawowe potrzeby mieszkańców w następującym zakresie:

- administracja, remonty bieżące i konserwacja mieszkań,
- urządzenia ogólne, z których korzystają wszyscy mieszkańcy /zieleni urządzona, place zabaw, pawilony usługowe, ciepłownia/,
- zaopatrzenie mieszkańców w artykuły codziennych potrzeb gospodarstwa domowego,
- oodzienne żywienie zbiorowe /jadłodajnie/,
- opieka nad zdrowiem w zakresie profilaktyki,
- rzemiosło usługowe /punkty fryzjerskie, naprawy obuwia i ubrania, pralnicze oraz magiel, zakłady ślusarskie, stolarskie itp./,
- opieka nad dzieckiem w okresie przedszkolnym /żłobki, przedszkola, ogrody zabaw/,
- nauka w szkole podstawowej ośmioklasowej, boiska i miejsca zabaw dla dzieci,

- urządzenia wypoczynkowe i rekreacyjne oraz urządzenia dla sąsiedzkiego współżycia społeczno-kulturalnego mieszkańców /świetlice, kluby z kawiarniami, biblioteki, lokale samorządu mieszkańców/;
- urządzenia związane z komunikacją i motoryzacją /garaże, parkingi, postoje taksówek/.

Każdy typ jednostki osiedlowej wymaga nieco innego zaspokojenia potrzeb zbiorowych. Jednostki peryferyjne typu wiejskiego mają np. mniejsze potrzeby w zakresie usług opieki nad dzieckiem, terenów zieleni osiedlowej i placów zabaw dziecięcych.

Istniejące jednostki osiedlowe w zależności od obecnego stanu użytkowania i typu zabudowy są nierównomiernie wyposażone w usługi osiedlowe. Organizacja usług musi uwzględniać osiedle jako podstawową jednostkę obsługi w sieci usług. Jednostka osiedlowa będzie stanowiła więc podstawę do ustalenia modelu obsługi.

Jednostką przestrzenną wyższego rzędu na obszarze miasta jest dzielnica mieszkaniowa, składająca się z wielu jednostek osiedlowych. Podstawą formowania dzielnicy mieszkaniowej jest wspólny usługowy ośrodek dzielnicowy, grupujący urządzenia zaspokajające potrzeby mieszkańców na wyższym szczeblu. W szczególności dotyczy to urządzeń szkół średnich, ośrodka handlowo-usługowego, obwodów lekarskich, urządzeń w zakresie kultury itp. Każda dzielnica mieszkaniowa powinna mieć:

- w zakresie o s w i a t y - szkołę średnią ogólnokształcącą oraz odpowiednie szkoły zawodowe; z obiektami tymi powinny być związane urządzone boiska, baseny kąpielowe kryte i otwarte, wykorzystywane również w czasie wolnym od nauki, kluby młodzieżowe;
- w zakresie h a n d l u i u s ł u g - ośrodek, w którym skoncentrowałyby się domy handlowe wielobranżowe i sklepy wyspecjalizowane, np. księgarnie, sklepy radiowo-telewizyjne, meblarskie, sklepy z zabawkami dziecięcymi itp.; w zakresie usług dla ludności - zakłady rzemioła wyspecjalizowanego /zegarmistrz, wulkanizator, reperacja aparatów radiowych i telewizyjnych, reperacja zmechanizowanego sprzętu gospodarstwa domowego itp./; niezbędna jest również odpowiednia liczba zakładów żywienia zbiorowego tak dla mieszkańców dzielnicy, jak i ludności napływowej;
- w zakresie s ł u ż b y z d r o w i a - obwód lekarski z przychodniami specjalistycznymi/ rentgen, laboratoria analityczne, gabinety zabiegowe itp.;
- w zakresie k u l t u r y - zgrupowanie urządzeń zapewniające możliwość życia kulturalnego mieszkańców i ludności napływowej, możliwie

w powiązaniu z ośrodkiem usługowym; do obiektów tych należą kawiarnie, kina, domy kultury, biblioteki, czytelnie;

- w zakresie w y p o c z y n k u - zieleni urządzoną /parki, ogrody/;
- w zakresie m o t o r y z a c j i - odpowiednią liczbę miejsc parkingowych oraz stacje obsługi pojazdów mechanicznych w okolicy ośrodka usługowego;
- w zakresie k o m u n i k a c j i - odpowiednie powiązanie dzielnicowego ośrodka usługowego tak z centrum miasta, jak i z ośrodkami innych dzielnic.

W organizacji przestrzennej usług w mieście szczególną rolę spełnia Centrum. Na jego obszarze lokalizuje się usługi wyższego szczebla, o charakterze ogólnomiejskim i regionalnym. Dotyczy to głównie usług w zakresie urządzeń kulturalnych /dom kultury, kina, teatry, sale koncertowe, muzea, wystawy, biblioteka itp./, domów towarowych i wyspecjalizowanych sklepów branżowych, domów usługowych i wyspecjalizowanych usług dla ludności, przychodni rejonowych, hoteli, restauracji itp. W Centrum lokalizują się również urzędy i instytucje administracji państwowej, terenowej i gospodarczej. Wraz ze wzrostem ludnościowym i przestrzennym miasta oraz z podniesieniem się standardu życiowego mieszkańców, wzrasta zapotrzebowanie na tereny pod usługi w jego Centrum. Zaspokojenie tych potrzeb odbywa się przez wyburzanie dotychczasowej zabudowy, znajdującej się w złym stanie technicznym oraz adaptowanie na cele usługowe niektórych dotychczasowych zasobów mieszkaniowych, szczególnie tych, które nie zabezpieczają odpowiedniego standardu i dobrych warunków zdrowotnych.

W Radomiu jako obszary ekspansji funkcji Centrum należy uważać zgrupowanie usług w dzielnicach urbanistycznych: Śródmiejskiej, Stare Miasto i Planty. Obecnie zgrupowanie usług centralnych jest widoczne na osi Rynek - ul. Żeromskiego oraz w sąsiedztwie dworca kolejowego na osi ul. Traugutta. Należy również wziąć pod uwagę, że wraz z lokalizacją usług centralnych następuje koncentracja lokalnych usług dzielnicowych i osiedlowych.

Dla właściwego ukształtowania zestawu usług wyższego rzędu przyjęto do celów planowania przestrzennego miasta zgrupowania dzielnic urbanistycznych, które zapewnią odpowiednią liczbę użytkowników /tabela 3/.

Projekt rejonizacji przestrzennej miasta przedstawiony w tabeli 3 pozwoli na właściwą organizację życia społecznego różnych instytucji w zakresie:

- administracji /komitety blokowe i osiedlowe, ewidencja ruchu ludności, MO/,
- organizacji sieci usług handlowych, gastronomicznych, rzemieślniczych, służby zdrowia, oświatowych, kulturalnych,
- administracji zasobów mieszkaniowych dla ochrony substancji miejskiej.

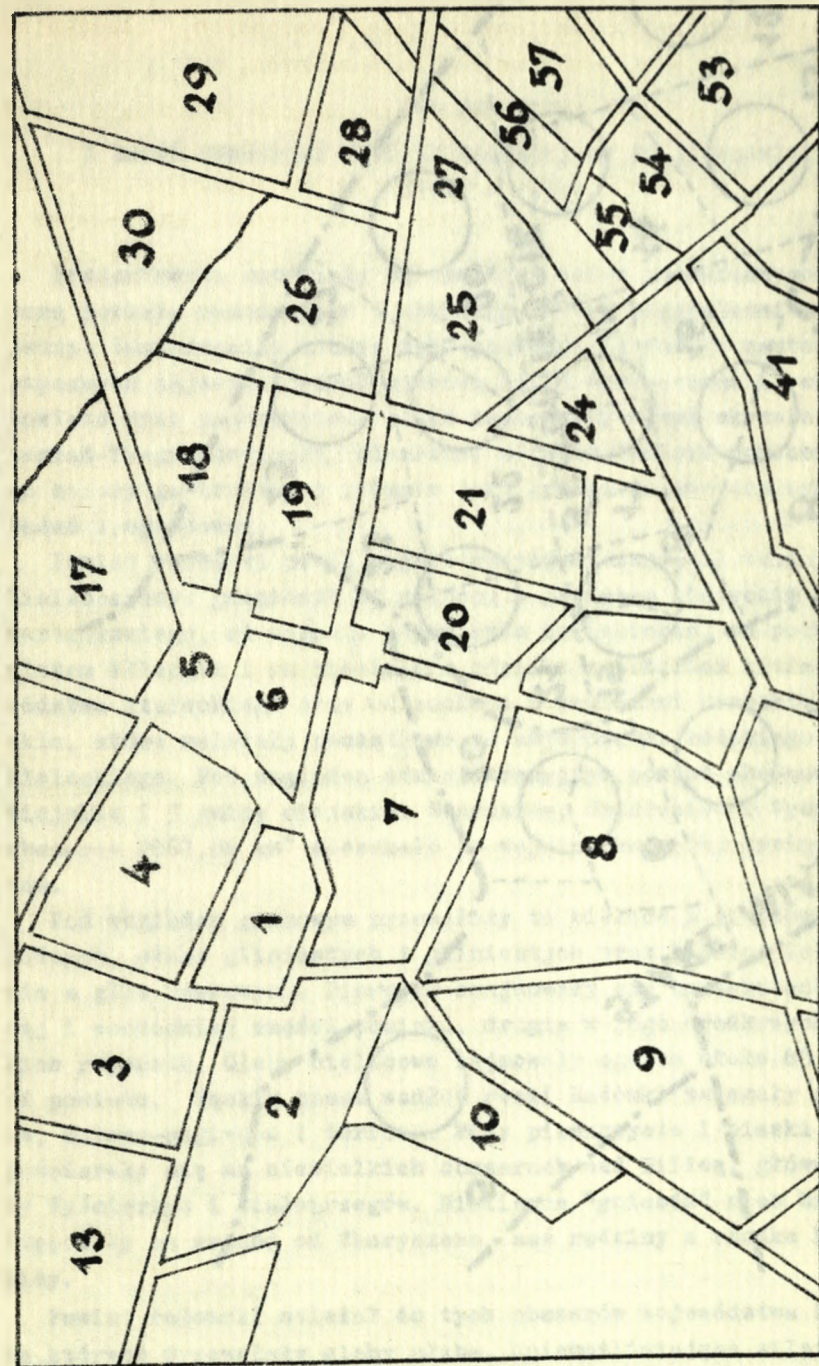
Opracowana na podstawie jednostek urbanistycznych rejonizacja miasta będzie służyć do celów praktycznych, badawczych i studialnych a w szczególności do ustalenia podstawy przestrzennej danych statystycznych.

Przy opracowaniu nowej wersji planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Radomia zastosowano metodę modelową, tj. wprowadzenie w układzie przestrzennym miasta najmniejszych modelowych jednostek organizacji życia społecznego, czyli jednostek osiedlowych. Jako docelowe jednostki osiedlowe przyjęto osiedla na 5000 i 8000 mieszkańców dla obszarów intensywnej zabudowy i 2500 mieszkańców dla zabudowy jednorodzinnej. Te jednostki osiedlowe mają zapewnić możliwość wyposażenia osiedli w pełny zestaw usług podstawowych.

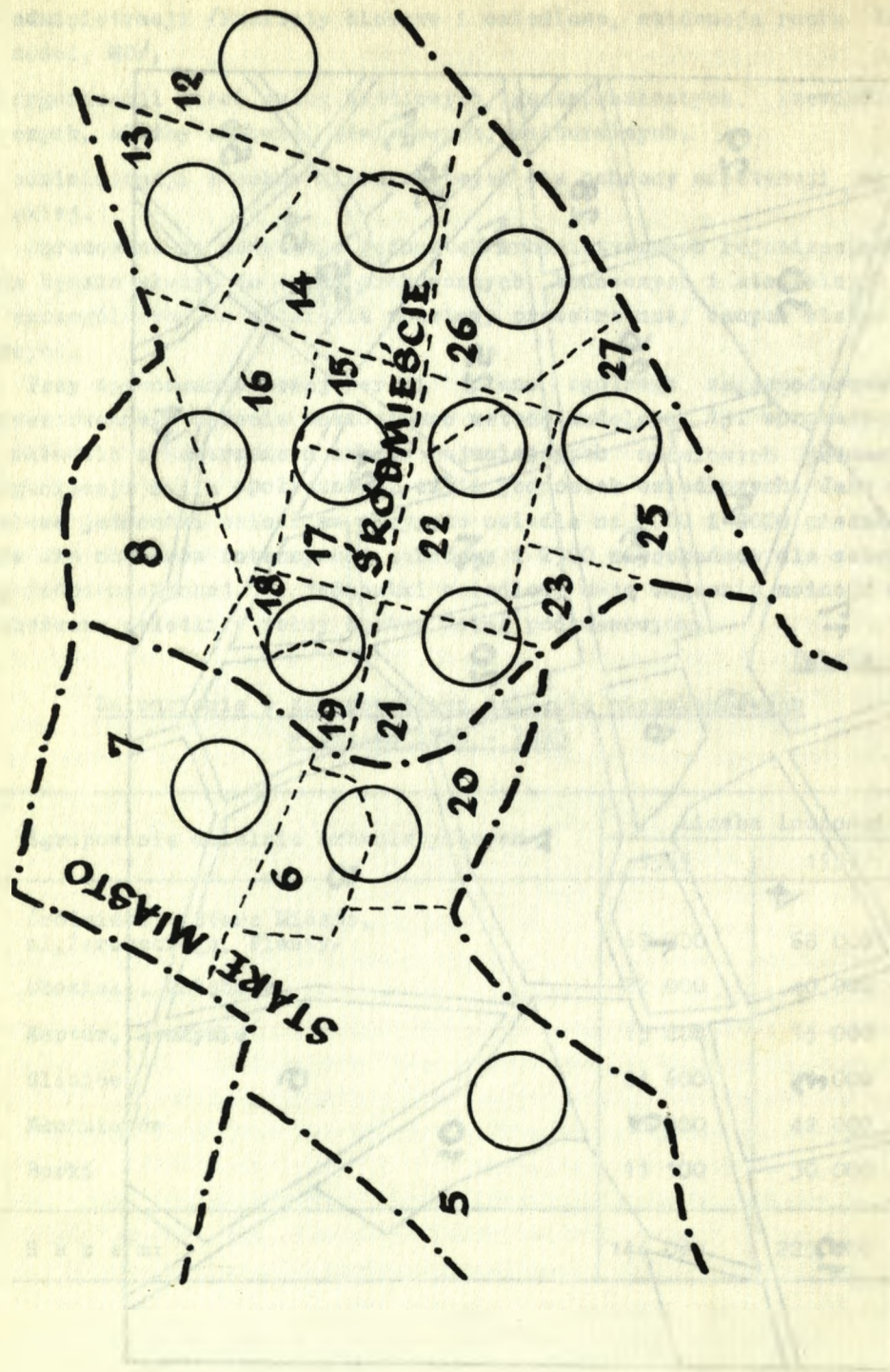
Tabela 3

Zaludnienie w zgrupowaniach dzielnic mieszkaniowych w latach 1965 - 1985

Zgrupowania dzielnic urbanistycznych	Liczba ludności	
	1965	1985
Śródmieście /Stare Miasto, ul. Żeromskiego, Planty/	67 300	68 000
Obozisko, Gołębiów	22 000	40 000
Kaptur, Zamłynie	15 200	15 000
Glinice	24 600	30 000
Młodzianów	3 800	42 000
Borki	11 100	30 000
R a z e m:	144 000	225 000

Ryc. 1. Podział na dzielnice spisowe z 1950 r.

Ryc. 2. Podział na jednostki urbanistyczne

Jan Boniecki

Z BADAŃ STRUKTURY POWIATU RADOMSKIEGO PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ
/1945 - 1950/

Prezentowane materiały są wynikiem badań prowadzonych nad strukturą powiatu radomskiego i obejmują krótki pięcioletni okres powojenny. Zamierzeniem autora było pokazanie w formie zestawień statystycznych najważniejszych zjawisk życia społecznego i ekonomicznego powiatu oraz przeobrażeń, jakie zachodziły w tym okresie. Jest to materiał fragmentaryczny, niepełny, niedostatecznie opracowany, dlatego należy go traktować jedynie jako źródło do ewentualnych dalszych badań i opracowań.

Powiat radomski po II wojnie światowej zajmował tereny północnej Kielecczyny; graniczył od północy z powiatem grójeckim województwa warszawskiego, od wschodu z powiatem kozienickim, od południa z powiatem iłżeckim i na niewielkim odcinku z powiatem kieleckim województwa kieleckiego oraz od zachodu z powiatami koneckim i opoczyńskim, które należały początkowo do województwa łódzkiego a później kieleckiego. Pod względem administracyjnym powiat obejmował 23 gminy wiejskie i 3 gminy miejskie: Skaryszew, Szydłowiec i Wyśmierzyce. Na obszarze 2067,86 km² mieszkało po wojnie około 163 tysiące mieszkańców.

Pod względem glebowym przeważały tu bielice z piasków i żwirów luźnych, słabo gliniastych i gliniastych oraz bielice lekkie i średnie z glin zwałowych. Pierwsze znajdowały się na terenach w północnej i wschodniej części powiatu, drugie w jego środkowych i zachodnich rejonach. Gleby bielicowe zajmowały ogółem około 85 % powierzchni powiatu. Wąskim pasem wzdłuż rzeki Radomki zalegały gleby bagienne, mułowo-bagienne i torfowe. Mady piaszczyste i piaski rzeczne rozściierały się na niewielkich obszarach nad Pilicą, głównie w okolicy Wyśmierzyc i Białostrzegów. Nieliczne "gniazda" gleb brunatnych występowały na wschód od Skaryszewa, zaś rzędziny z rzadka koło Wierzbicy.

Powiat radomski należał do tych obszarów województwa kieleckiego, na których przeważały gleby słabe, uniemożliwiające silniejszy racjonalny rozwój rolnictwa, szczególnie w okresie bezpośrednio po woj-

Wykaz zniszczeń wojennych w budynkach
we wsiach i osadach powiatu radomskiego¹

Lp.	Nazwa gminy	Budynki mieszkalne	Stodoły	Obo-ry	Chle-wy	Staj-nie	Ra-zem	Uwagi
1	Białobrzegi	75	96	40	10	-	221	
2	Błotnica	119	210	118	-	1	448	
3	Gzowice	8	6	-	2	2	18	
4	Gębarzów	7	5	5	-	1	18	
5	Jedlińsk	115	31	130	-	-	276	
6	Kowala	4	4	2	-	-	10	
7	Kuczki	17	19	16	-	-	52	
8	Kozłów	177	190	163	22	-	552	
9	Orońsko	10	4	3	2	1	20	
10	Przytyk ²	307	457	302	4	5	1075	
11	Potworów	232	292	55	105	9	693	
12	Radom	79	84	33	-	1	197	
13	Rogów	12	14	9	2	-	37	
14	Radzanów	132	188	70	29	9	428	
15	Strömiec	396	338	188	526	145	1593	
16	Skaryszew	21	15	16	-	1	53	
17	Szydłowiec ³	39	22	26	-	7	94	
18	Wierzbica	3	11	1	-	2	17	
19	Wieniawa	91	173	96	1	39	400	
20	Wolanów	177	296	-	150	43	666	
21	Wielogóra	29	18	16	-	1	64	
22	Zalesie	30	25	29	-	9	93	
23	Zakrzów	27	20	17	-	3	67	
24	Wyśmierzyce	41	62	51	-	-	154	
25	m. Skaryszew	13	13	-	16	2	44	
R a z e m		2161	2593	1386	869	281	8313	

¹ Archiwum Radcm, Starostwo Powiatowe w Radomiu syg. 26 nlb.

² W osadzie Przytyk zniszczono łącznie około 320 gospodarstw

³ W mieście Szydłowcu zniszczono około 703 gospodarstw

nie. Wysiewano tu dużo żyta i owsa, rzadziej pszenicę i jęczmień. Spory areał gruntów uprawnych rolnicy przeznaczali pod uprawę ziemniaków.

Mimo słabych gleb był to powiat typowo rolniczy, pozbawiony przemyślu, o rozdrobnionej strukturze gospodarstw rolnych, rozwijający rzemiosło na potrzeby miejscowej gospodarki rolnej, wyniszczony w czasie wojny i okupacji hitlerowskiej.

1. Zniszczenia wojenne

1 stycznia 1941 roku Starosta Powiatowy Radomski wydał zarządzenie, w którym czytamy: "... miejscowości ... Dąbrowa Kozłowska, Kozłów, Kozłowskie Komorniki, Lesiów, Lesiowskie Komorniki, Wólka Lesiowska, Sokoleniec, Jastrzębia, Jastrzębskie Poręby i Łąki, Wolica, Wola Owadowska, Kol.Owadów, Wojciechów, Wojciechów Nowe, Kolonie Lesiów, Bąki Lesiowskie /1/ Kol. Rajec Poduchowny ... będą zużyte do celów państwowych i muszą być do dnia 1 maja 1941 r. opuszczone". Zarządzenie to zawierało ponadto dodatkową klauzulę następującej treści: "Przeprowadzanie się do gmin: Kozłów, Gzowice, Brzóza, Kozienice, Swierże Górne, Mariampol, Wolanów, Zakrzów, Przytyk, Błotnica, Białobrzegi, Wyśmierzyce, Radzanów, Potworów, Klwów, Nowe Miasto nad Pilicą, Odrzywół, Rusinów, Goździków, Skrzyńsko, Wieniawa - jest wzbronione". Oznaczało to, że tysiące ludzi pozbawiono możliwości użytkowania własnych gruntów, korzystania z zagrod i siedzib, bez jakiegokolwiek perspektywy na przyszłość. Zakaz zatrzymywania się w najbliższych wsiach i gminach skazywał setki rodzin na tułaczkę po odległych terenach województwa w poszukiwaniu chleba i dachu nad głową. Grozę sytuacji zwiększał fakt, że wysiedlenia objęły także kilkanaście gmin powiatu kozienickiego. W praktyce nie wszystkie z wymienionych wsi ewakuowano, spora grupa ludności otrzymała zatrudnienie w organizowanych dworach niemieckich i prawo użytkowania skrawków własnej ziemi ewentualnie głodowe wynagrodzenie. Były jednak wsie kompletnie zrujnowane i zdewastowane przez okupanta. Celowa, wyniszczająca gospodarka administracji hitlerowskiej spowodowała znacznie większe straty materialne w powiecie radomskim, niż działania wojenne w 1939 i 1945 roku.

Zebrane po wojnie przez organa administracji gminnej i powiatowej informacje o stanie zniszczeń są niepełne, a uboga baza źródłowa utrudnia przeprowadzenie rejestracji. W artykule tym ograniczymy się wyłącznie do przedstawienia zniszczeń w budynkach gospodarstw indywidualnych, jakkolwiek i te wiadomości są niekompletne.

Zniszczenia

Lp.	Nazwa gminy	Ogólna liczba wsi w gminie	Liczba wsi dotkniętych zniszczeniami	Ogólna liczba gospodarstw w gminie
1	Białobrzegi	24	8	1444
2	Błotnica	35	5	1209
3	Gębarzów	65	bd	1657
4	Gzowice	37	4	1246
5	Jedlińsk	65	11	1495
6	Kowala	44	bd	2100
7	Kozłów	23	8	848
8	Kucзки	48	3	1757
9	Orońsko	36	bd	2056
10	Potworów	bd	5	1646
11	Przytyk	40	23	2968
12	Radom	26	bd	946
13	Radzanów	56	16	960
14	Rogów	28	bd	2495
15	Skaryszew	31	9	1170
16	Stromiec	25	16	1305
17	Szydłowiec	bd	bd	bd
18	Wielogóra	36	bd	856
19	Wieniawa	27	bd	1305
20	Wierzbica	3	bd	701
21	Wolanów	52	bd	1436
22	Zakrzów	87	bd	2038
23	Zalesice	bd	bd	794
24	m. Skaryszew	bd	bd	504
25	m. Szydłowiec	bd	bd	822
26	m. Wyśmierzyce	bd	bd	520

¹ Sporządzono na podstawie akt Starostwa Powiatowego w Radomiu z roku

Tabela 2

wojenne¹

Liczba gospodarstw dotkniętych zniszczeniami	Ogólny obszar gruntów ornych w gminie w ha	Obszar gruntów ornych w ha dotkniętych zniszczeniami	Rodzaj zniszczenia
99	5600	505	Zniszczone budynki, przekopane pola
106	8718,91	803	"
bd	6330	bd	bd
8	5330	57	Rowy przeciwoślęgowe
794	9030	3904	Zniszczone budynki, przekopane pola
bd	5614,88	bd	bd
227	3690	921	Zniszczone budynki, przekopane pola
6	7461,36	44	"
bd	8740	bd	bd
39	9910	170	bd
862	11690	4656	Zniszczone budynki, przekopane pola
bd	4042	bd	bd
bd	7650	bd	Zniszczone budynki, przekopane pola
bd	6655,45	bd	bd
115	6586	862	Spalone budynki, przekopane pola
524	7708	3256	"
bd	5008,47	bd	bd
bd	4990	bd	bd
bd	7490	bd	bd
bd	3140	bd	bd
bd	8580	bd	bd
bd	7090	bd	bd
bd	5330	bd	bd
bd	1939	bd	bd
bd	798	bd	bd
bd	950	bd	bd

1946.

W czasie okupacji hitlerowskiej zniszczono 2161 budynków mieszkalnych, 2593 stodoły, 1386 obór, 869 oblewów i 218 stajni. W przyszłości można przyjąć, że ogółem w powiecie uległo zniszczeniu ponad 8300 zabudowań różnego typu należących do indywidualnych właścicieli. Zestawienie nie uwzględnia zniszczeń budynków użyteczności publicznej i szkół.

Największe straty poniosła gmina Stroniec, gdzie zniszczeniu uległo 1593 zabudowania, następnie gmina Przytyk łącznie z osadą Przytyk - 1395 budynków, miasto Szydłowiec - 703, gmina Potworów - 693, gmina Wolanów - 666 i gmina Kozłów - 552 zabudowania. W tej ostatniej została kompletnie zniszczona wieś Dąbrowa Koszowska, licząca ponad 30 gospodarstw.

W gminie Stroniec na 25 wsi, 16 dotkniętych było zniszczeniami, a z 1305 gospodarstw zniszczeniu uległo 524. Około połowy gruntów uprawnych w tej gminie nie nadawało się do uprawy. Taki stan w większym lub mniejszym stopniu istniał w wielu innych miejscowościach i w całym powiecie. Miało to kolosalnie ujemny wpływ na rozwój gospodarki powiatu w pierwszych latach po zakończeniu wojny.

2. S t r u k t u r a g o s p o d a r s t w r o l n y c h i u z y t k o w a n i e z i e m i

Według danych z roku 1947 powiat radomski zajmował obszar 206786 km², z tego użytki rolne zajmowały 77,45 %, lasy 12,23 %, rzeki, wody, drogi i zabudowania 10,32 %. Wśród użytków rolnych największy procent stanowiła ziemia orna, spory areał zajmowały łąki i pastwiska, niewielki natomiast osady i ogrody. W dwóch gminach: Przytyku i Wieniawie użytki rolne przekraczały 90 % całej powierzchni tych gmin. W dziewięciu innych gminach użytki rolne przekraczały 80 % powierzchni, w dziesięciu następnych 70 %, w dwóch 60 % i w dwóch 50 %. Tylko w gminie miejskiej Szydłowiec użytki rolne zajmowały mniej niż 50 % powierzchni.

W gminie Szydłowiec lasy zajmowały ponad 39 % powierzchni. Nieco mniej było ich w gminach: Stroniec - 33,36 %, Białobrzegi - 28,35 % i Skaryszew miasto - 22,40 %. Do najmniej zalesionych zaliczały się gminy: Błotnica, Przytyk, Radom i Wierzbica.

Stosunkowo dużą powierzchnię, aż 47,56 %, zajmowały zabudowania, drogi i wody w gminie miejskiej Szydłowiec, najmniej było ich w gminie Wieniawa - 2,34 %.

Pod względem sadownictwa przodowały gminy: Radom, Kowala i Zakrzów.

W poszczególnych gminach struktura gospodarstw rolnych była zróżnicowana. Z dokonanych obliczeń wynika, że w roku 1950 było w powiecie radomskim 28 708 gospodarstw o powierzchni do 5 ha, 10 460 gospo-

darstw od 5 do 10 ha, 1589 gospodarstw od 10 do 15 ha, 267 gospodarstw od 15 do 50 ha i 31 gospodarstw powyżej 50 ha. Zatem na ogólną liczbę 41 055 gospodarstw w powiecie /bez gmin Kuczki i Szydłowiec, dla których brak danych/ ponad 65 %, to gospodarstwa poniżej 5 ha ziemi. Jeśli przyjąć, że najbardziej rentowne i opłacalne w powiecie radomskim były gospodarstwa od 5 do 15 ha, okaże się, iż stanowiły one łącznie około 30 % wszystkich gospodarstw w powiecie. Przeważały zatem gospodarstwa małe, nieekonomiczne. Najwięcej gospodarstw o areale do 5 ha było w gminach: Kowala 2159, Potworów 2195, Przytyk 2189 i Rogów 1903. Korzystna sytuacja pod względem struktury gospodarstw rolnych utrzymywała się w gminach Jedlińsk, Błotnica, Skaryszew i Stroniec - występowała tu bowiem równowaga między liczbą gospodarstw małych i średnich, a w przypadku Jedlińska wyraźna liczebna przewaga gospodarstw średnich.

Kiedy porównujemy liczbę gospodarstw w poszczególnych gminach w roku 1946 i 1950, staje się widoczny zaskakujący ich wzrost. W roku 1946 w całym powiecie, poza gminą Szydłowiec, dla której brak informacji źródłowych, było 33 740 gospodarstw, podczas gdy w roku 1950 już 41 055. W niektórych gminach liczba ich dochodziła do 100 i więcej procent, w porównaniu z rokiem 1946. Wszelkie rekordy biła w tym względzie gmina Radzanów, której w ciągu zaledwie czterech lat przybyło 1370 gospodarstw. Podobnie było w gminach: Wieniawa i Potworów. W większości gmin liczebny wzrost gospodarstw wahał się do 20 do 50%. Najbardziej stabilna była sytuacja w gminach: Kuczki, Wierzbica, Przytyk i Wyśmierzyce, gdzie różnice między rokiem 1946 i 1950 były minimalne. Jeśli zważyć, że w roku 1946 proces parcelacji związany z reformą rolną był już zakończony, główną przyczyną ilościowego wzrostu gospodarstw bezpośrednio po wojnie było fikcyjne, międzyfamilijne, bezrejentalne dzielenie gospodarstw, na zasadzie umowy wewnętrznej poświadczanej przez gminę. Zasadniczym powodem takiego postępowania było uchylanie się od świadczeń na rzecz państwa /z gospodarstw o małym areale świadczenia te były minimalne/. Fikcyjne podziały miały badać tych zagadnień. Nie można bowiem uważać tworzonych w ten sposób gospodarstw za odbicie stanu rzeczywistego. Należy zatem uczynić pewne korekty i poprawki danych dotyczących struktury gospodarstw, oficjalnie przekazywanych przez dokumenty administracji gminnej i powiatowej. Wymaga to jednak dodatkowych badań, które wykraczały poza możliwości czasowe autora.

Powierzchnia

Lp.	Nazwa gminy	Powierzchnia					
		ogólna		lasów		rzek, wód, dróg, nieużytków i pod zabudowa- niami	
		km	%	ha	%	ha	%
1	Białobrzegi	95,10	100	2696,43	28,35	1213,6	12,76
2	Błotnica	99,50	100	27,00	0,27	1204,09	12,16
3	Gębarzów	73,80	100	564,00	7,64	486,00	6,58
4	Gzowice	70,90	100	394,00	5,56	1366,00	19,27
5	Jedlińsk	104,30	100	528,58	5,06	871,42	8,36
6	Kowala	79,50	100	251,59	3,17	2083,53	26,20
7	Kozłów	49,70	100	541,00	10,90	739,00	14,80
8	Kuczki	87,60	100	271,30	3,10	1027,26	11,73
9	Orońsko	101,20	100	673,00	6,66	707,00	6,98
10	Przytyk	123,90	100	255,00	2,06	445,00	3,59
11	Potworów	131,60	100	1655,00	12,58	1595,00	12,12
12	Radom	54,30	100	158,00	2,91	1230,00	22,65
13	Radzanów	102,07	100	1789,43	17,53	767,57	7,52
14	Rogów	97,72	100	1550,90	15,65	1565,65	16,25
15	Skaryszew	75,70	100	545,00	7,20	439,00	5,80
16	Stromiec	128,10	100	4265,00	33,36	837,00	6,52
17	Szydłowiec	90,14	100	3588,14	39,80	417,39	4,67
18	Wielogóra	64,70	100	730,00	11,27	750,00	11,59
19	Wieniawa	80,50	100	372,00	4,62	188,00	2,34
20	Wierzbica	35,00	100	100,00	2,90	260,00	7,40
21	Wolanów	109,10	100	1728,00	15,84	602,00	5,51
22	Zakrzów	84,70	100	330,00	3,90	1050,00	12,40
23	Zalesie	69,20	100	1349,00	19,49	241,00	3,48
24	gm. m. Skaryszew	26,93	100	604,00	22,40	150,00	5,50
25	gm. m. Szydłowiec	21,70	100	340,00	15,65	1032,00	47,56
26	gm. m. Wyśmierzyce	10,90	100	70,00	6,42	70,00	6,42
R a z e m		2067,86	100	25376,45	12,23	21337,18	10,32

¹ Akta Powiatowej Rady Narodowej w Radomiu sygn. 131.

Tabela 3

/1947 r./¹

Powierzchnia							
ogółem użytki		użytków rolnych					
		w tym:					
		ziemi ornej		łąk i pastwisk		sady i ogrody	
ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
5600,00	58,89	3927,7	70,14	1621,30	28,95	51,00	0,91
8718,91	87,57	6488,91	74,42	2191,00	25,20	39,00	0,38
6330,00	85,78	5629,00	88,93	650,00	10,27	51,00	0,80
5330,00	75,17	4603,00	86,36	690,00	12,95	37,00	0,69
9030,00	86,58	7167,35	79,37	1860,00	20,60	2,65	0,03
5614,88	70,63	4687,89	80,32	841,83	17,94	85,16	1,74
3690,00	74,30	2596,20	70,40	1090,00	29,50	3,80	0,10
7461,36	85,17	6511,27	87,26	950,09	12,74	-	-
8740,00	86,36	7883,81	90,20	810,00	9,27	46,19	0,53
11690,00	94,35	9682,00	82,82	1950,00	16,68	58,00	0,50
9910,00	75,30	9137,00	92,20	730,00	7,35	43,00	0,43
4042,00	74,44	3478,00	86,05	452,00	11,18	112,00	2,77
7650,00	74,95	6965,00	91,04	670,00	8,76	15,00	0,20
6655,45	68,10	5122,08	77,00	1533,37	23,00	-	-
6586,00	87,00	5541,30	84,10	984,00	15,00	60,70	0,90
7708,00	60,12	6682,00	86,71	1009,00	13,11	17,00	0,18
5008,47	55,53	3814,66	76,00	1193,81	24,00	-	-
4990,00	77,14	3823,50	76,55	1140,00	22,92	26,50	0,53
7490,00	93,04	6165,50	82,32	1290,00	17,22	34,50	0,46
3140,00	89,70	2786,00	90,00	339,00	10,00	15,00	0,00
8580,00	78,65	7521,00	87,66	982,00	11,44	77,00	0,90
7090,00	83,70	6031,00	85,06	970,00	13,68	89,00	1,26
5330,00	77,03	4523,10	84,87	800,00	15,01	6,90	0,12
1939,00	72,10	1535,00	79,20	404,00	20,80	-	-
798,00	36,79	512,00	64,29	286,00	35,71	-	-
950,00	87,16	720,00	75,80	230,00	24,20	-	-
160072,07	77,45	133334,27	83,42	25667,40	16,03	870,40	0,55

3. Ludność i zatrudnienie

Powiat radomski w roku 1947 liczył 163 627 mieszkańców. W stosunku do roku 1939 liczba ta zmalała o 22 404 osoby. Spowodowała to eksterminacyjna działalność okupanta hitlerowskiego. Dotknęła ona przede wszystkim miasteczka zamieszkałe przez ludność pochodzenia żydowskiego: Szydłowiec, Przytyk, Skaryszew, Jedlińsk i Białobrzegi. Największe straty poniosła gmina miejska Szydłowiec, której ludność w czasie wojny i okupacji zmniejszyła się o 67 %. Straty sięgające 20-30 % zanotowano w kilku innych gminach. Z wyjątkiem Gębarzowa, Kowala i Skaryszewa /gm.wiejska/, wszystkie pozostałe gminy miały ujemny bilans w stosunku do ostatniego roku przed wybuchem wojny.

Na początku 1947 roku z rolnictwa utrzymywało się prawie 88 % tj. 143 200/ mieszkańców powiatu, podczas gdy z innych źródeł żyło niewiele ponad 12 %.

Rzemiosło dawało utrzymanie 4982 osobom, przemysł - 3786, handel - 3385, komunikacja 2574, służba publiczna - 2562 i leśnictwo - 1403 osobom. Były to, poza rolnictwem, podstawowe zajęcia mieszkańców powiatu. Zarejestrowano wówczas w powiecie 708 warsztatów rzemieślniczych, 573 prywatnych i 110 państwowych zakładów handlowych oraz 214 zakładów przemysłowych. Łącznie poza rolnictwem pracowało 2208 osób. W następnym roku w przemyśle w 187 przedsiębiorstwach znalazły zatrudnienie 883 osoby. Zdecydowana większość zakładów przemysłowych zatrudniała zaledwie po kilku lub kilkunastu robotników. Z reguły liczba zatrudnionych w jednym zakładzie nie przekraczała 10 osób. Wyjątek stanowiły: Fabryka Wyrobów Metalowych w Szydłowcu - 40 osób, Kopalnia Rudy w Wieniawie - 33 osoby, Zakład Ceramiczny w Gzowicach - 19 osób, Fabryka Pojazdów w Szydłowcu - 18 osób oraz niektóre garbarnie i cegielnie. Najwięcej zatrudnionych w przemyśle było w sąsiadującej z Radomiem gminie Wielogóra - 180 osób, następnie w gminie miejskiej Szydłowiec - 158 osób, w gminie Radom - 131 osób i w gminie Kowala - 92 osoby. W pozostałych liczba zatrudnionych w przemyśle nie przekraczała 50 robotników.

Najwięcej zakładów rzemieślniczych było zlokalizowanych w gminach: Białobrzegi - 87, Jedlińsk - 68 i Szydłowiec miasto - 65. W tych samych gminach występowała najgęstsza sieć placówek handlowych. Leśnictwo natomiast dawało największe zatrudnienie mieszkańcom gmin: Szydłowiec, Gzowice, Kozłów, Gębarzów i Rogów. Komunikacja - gminom: Gzowice, Kowala, Radom, Gębarzów i Białobrzegi. W służbie publicznej pracowało najwięcej mieszkańców gmin: Radom, Szydłowiec miasto i Kowala.

Lp.	Nazwa gminy	Liczba gospodarstw rolnych					razem gospodarstw	
		do 5 ha	od 5 do 10 ha	od 10 do 15 ha	od 15 do 50 ha	powyżej 50 ha	r. 1950	r. 1946
		rok 1950					r. 1950	r. 1946
1	Białobrzegi	1072	354	65	15	2	1508	1444
2	Błotnica	1126	721	136	39	-	2022	1209
3	Gębarzów	1081	408	159	7	2	1657	1129
4	Gzowice	972	380	52	8	-	1412	1246
5	Jedlińsk	776	1071	278	27	-	2152	1495
6	Kowala	2159	317	21	3	2	2502	2100
7	Kozłów	597	263	34	10	4	908	848
8	Kuczki	bd	bd	bd	bd	bd	1764	1757
9	Orońsko	2061	368	22	10	3	2464	2056
10	Potworów	2195	638	134	1	2	2970	1646
11	Przytyk	2189	660	90	14	-	2953	2968
12	Radom	998	278	32	17	-	1325	946
13	Radzanów	1804	473	41	12	-	2330	960
14	Rogów	1903	361	15	3	2	2284	2495
15	Skaryszew	989	672	92	10	-	1763	1170
16	Stromiec	821	522	114	26	2	1485	1305
17	Szydłowiec	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
18	Wielogóra	940	370	38	2	3	1353	856
19	Wieniawa	1445	604	48	15	3	2115	1305
20	Wierzbica	424	237	40	7	-	708	701
21	Wolanów	1431	575	40	14	3	2063	1436
22	Zakrzów	1304	539	71	12	-	1926	2038
23	Zalesice	641	436	23	2	3	1105	794
24	gm.m. Skaryszew	351	152	41	13	-	557	504
25	gm.m. Szydłowiec	979	22	1	-	-	1002	822
26	gm.m. Wyśmierzyce	450	39	2	-	-	491	520
R a z e m		28 708	10 460	1589	267	31	41 055	33 750

¹ Sporządzono na podstawie akt Powiatowej Rady Narodowej w Radomiu syg. 282-433

Lp.	Nazwa gminy	Liczba mieszkańców				Liczba	
		pocho- dzenia pol- skiego	pocho- dzenia żydow- skiego	innych	razem	rolnic- twie	leśnic- twie
1	Biało-brzegi	6105	-	-	6105	4411	64
2	Błotnica	7196	-	-	7196	6963	-
3	Gębarzów	6071	-	-	6071	4741	122
4	Gzowiec	7827	-	2	7829	6127	178
5	Jedlińsk	8242	-	1	8243	7141	50
6	Kowala	9367	-	-	9367	7125	19
7	Kozłów	3704	-	1	3705	3306	152
8	Kuczki	7479	-	-	7479	6967	19
9	Orońsko	6539	-	3	6542	6174	18
10	Potworów	8675	-	2	8677	8416	69
11	Przytyk	8348	-	-	8348	8129	1
12	Radom	9374	-	-	9374	4873	61
13	Radzanów	6476	-	-	6476	6328	-
14	Rogów	7170	-	1	7171	6788	120
15	Skaryszew	6672	-	-	6672	6488	8
16	Stromiec	6550	-	-	6550	6182	56
17	Szydłowiec	7116	-	2	7118	6540	294
18	Wielogóra	5352	-	2	5354	4966	22
19	Wieniawa	6201	-	1	6202	6034	16
20	Wierzbica	2072	-	-	2072	1915	-
21	Wolanów	8042	-	5	8047	7822	28
22	Zakrzów	7331	-	-	7331	7043	-
23	Zalesice	4344	-	-	4344	4270	22
24	gm.m. Skaryszewa	2226	-	-	2226	1517	-
25	gm.m. Szydłowca	4010	-	-	4010	1935	80
26	gm.m. Wyszmyrzyce	1118	-	-	1118	999	-
R a z e m		163 607	-	20	163 627	143 200	1403

¹ Akta Powiatowej Narodowej w Radomiu sygn. 131.

/1947 r./¹

osób żyjących /pracujących/ łącznie z członkami rodzin w:								
handlu	rzemio- śle	przem- śle	komuni- kacji	służbie publicz- nej	zawo- dach wolnych	służ- bie domowej	innych zawo- dach	bez zawodu
358	421	421	185	107	21	46	21	50
32	58	36	-	34	3	53	15	2
83	370	330	194	116	-	11	60	44
36	225	257	615	73	6	205	51	56
290	317	17	166	109	10	79	58	6
191	950	270	419	285	9	53	44	2
43	33	50	51	53	-	12	4	1
55	71	59	174	90	-	34	8	2
37	63	48	82	96	1	23	-	-
26	58	56	-	41	-	3	8	-
86	27	31	-	45	3	17	9	-
1098	946	1363	360	561	2	110	-	-
26	38	29	-	37	7	-	11	-
41	12	24	117	46	7	14	2	-
39	40	52	-	37	-	-	8	-
74	109	54	16	47	-	4	8	-
31	63	115	50	20	-	2	3	-
27	146	78	28	70	-	2	15	-
19	30	64	-	31	1	4	3	-
19	53	19	6	49	6	3	2	-
37	42	15	15	53	9	14	9	3
66	67	47	-	66	4	19	19	-
5	14	14	-	19	-	-	-	-
244	262	43	16	70	14	13	23	20
408	525	280	80	373	140	75	22	92
24	42	14	-	34	-	3	2	-
3385	4982	3786	2574	2562	243	799	405	278

Lp.	Nazwa gminy	Liczba mieszkańców		Liczba pracowników samorządowych w 1947 r.
		1939 r.	1947 r.	
1	Białobrzegi	7617	6105	8
2	Błotnica	8450	7196	6
3	Gębarzów	5053	6071	6
4	Gzowice	8573	7829	8
5	Jedlińsk	9800	8243	7
6	Kowala	6874	9367	6
7	Kozków	4326	3705	5
8	Kuozki	7760	7479	7
9	Orońsko	7139	6542	7
10	Przytyk	11400	8677	9
11	Potworów	8466	8348	6
12	Radom	10864	9374	9
13	Radzanów	7200	6476	7
14	Rogów	7642	7171	7
15	Skaryszew	6527	6672	7
16	Stromiec	7692	6550	5
17	Szydłowiec	8621	7118	8
18	Wielogóra	5701	5354	6
19	Wieniawa	6280	6202	7
20	Wierzbica	2272	2072	5
21	Wolanów	8750	8047	6
22	Zakrzów	8500	7331	5
23	Zalesice	5127	4344	4
24	gm.m. Skaryszew	3195	2226	6
25	gm.m. Szydłowiec	10700	4010	15
26	gm.m. Wysmierzyce	1500	1118	3
R a z e m		186 031 ²	163 627	175

¹ Akta Powiatowej Rady Narodowej w Radomiu sygn. 131

² Cyfra przybliżona

Liczba zakładów handlowych		Liczba zakładów przemysłowych /czynnych i nieczynnych/		Liczba warsztatów	Ogólna liczba zatrudnionych poza rolnictwem w 1947 r.
prywatne	spółdzielcze	do 10 zatrudnionych	do 50 zatrudnionych		
72	3	11	-	87	220
10	4	10	-	31	59
15	6	3	-	37	81
21	4	10	2	21	111
50	7	3	-	68	139
25	5	12	2	28	168
12	3	9	-	10	36
18	6	18	-	19	61
13	3	8	-	17	45
24	6	5	-	8	56
10	4	10	1	15	57
35	4	5	1	44	128
12	3	6	-	13	35
10	5	15	-	8	38
11	5	15	-	12	43
20	5	-	-	30	55
18	1	4	-	59	82
10	7	8	-	17	42
6	2	9	1	8	26
5	2	5	-	11	23
18	7	4	1	22	52
14	8	4	-	11	37
5	5	18	-	11	39
33	2	4	-	43	125
97	1	3	6	65	408
9	2	1	-	13	42
573	110	200	14	708	2 208

Lp.	Nazwa gminy	Kopalnia kamienia	Zakład kam.	Zakład ceramiczny	Cegielnia	Fabryka wyrobów metalowych	Fabryka pojazdów	Zakład utylizacyjny	Garbarnia
1	Białobrzegi								
2	Błotnica								
3	Gębarzów								
4	Gzowice			1					
5	Jedlińsk								
6	Kowala				1			1	
7	Kozłów								
8	Kuczki								
9	Orońsko								
10	Potworów								
11	Przytyk								
12	Radom				1				1
13	Radzanów								
14	Rogów	1							
15	Skaryszew								
16	Stromiec								
17	Szydłowiec								
18	Wielogóra				1			1	1
19	Wieniawa								
20	Wierzbica								
21	Wolanów								
22	Zakrzów				1				
23	Zalesice								
24	gm.m. Skaryszew								
25	gm.m. Szydłowiec	2	1			1	1		1
26	gw.m. Wyśmierzyce								
Razem zakładów		3	1	1	4	1	1	1	4
Liczba zatrudnionych		28	1	19	265	40	18	3	100

¹Sporządzono na podstawie akt Starostwa Radomskiego i Powiatowej Rady

Tartak	Młyn wodny	Młyn motorowy	Młyn elektrycz.	Wiatrak	Piekarnia	Gorzelnia	Olejarnia	Mleczarnia	Kopalnia rudy	Razem zatrudnionych w gminie	Razem zakładów w gminie
2	1		2	1						28	6
	2			9						18	11
										-	-
1	2	1	2	2						44	9
	1									2	1
	1		2	5	2					92	12
	4			1						8	5
			1	17						18	18
	5		1	1						10	7
1				11						30	12
	4			1						8	5
1	5		3				1			131	12
	1	1		7						9	9
				6						9	7
	3			4		1				14	8
		1		8						9	9
	3		1	1						7	5
1	1		1							180	6
	1	3		1					1	11	6
			1	1						3	2
	2							1		18	3
			1	3						45	5
	1			12						13	13
	1		3	1						14	5
1			2					1		158	10
		1								4	1
7	38	7	20	92	2	1	1	2	1	-	187
98	87	8	56	97	12	2	3	13	33	883	-

Narodowej w Radomiu za rok 1948

Od roku 1948 widoczny stawał się odpływ pewnej liczby ludności chłopskiej do miast i przemysłu. Głównym ośrodkiem wchłaniającą wolną siłę roboczą z powiatu był początkowo Radom, później inne bardziej oddalone rejony przemysłowe.

Odpływ ludności z powiatu radomskiego na Ziemię Odzyskaną w zestawieniu z innymi powiatami województwa nie był zbyt duży, niemniej w pewnym stopniu rozładowywał głód ziemi, występujący w pierwszym okresie po wojnie na terenie powiatu radomskiego.

4. S z k o l n i c t w o

Szkolnictwo powiatu w pierwszych latach po wojnie przeszło dwa zasadnicze etapy. W pierwszym zabezpieczano niezbędne warunki do objęcia nauczaniem wszystkich dzieci w wieku szkolnym, w drugim zaś rozpoczęto likwidację masowego analfabetyzmu odziedziczonego po okresie międzywojennym. W tym okresie władze szkolne prowadziły skrócone kursy dokształcające dla tych, którym wojna przeszkodziła w uzyskaniu podstawowego wykształcenia.

W roku szkolnych 1945/1946 na terenie powiatu było 198 szkół, w zdecydowanej większości niepełne szkoły podstawowe. Jeśli pominąć gminę Jedlińsk, dla której brak informacji, okazało się, że najwięcej było szkół jednoklasowych - 58, następnie dwuklasowych - 49, trzyklasowych - 17, czteroklasowych - 35. Łącznie szkoły o klasach 1 - 4 stanowiły 80 % wszystkich szkół w powiecie. Była to wyjątkowo niekorzystna struktura szkolnictwa podstawowego. Na 26 gmin, 9 nie miało w ogóle pełnych szkół siedmioklasowych. Do wyjątkowo ubogich pod względem sieci szkolnej należały gminy: Rogów, Kozłów, Orońsko, Gębarzów i Przytyk. Prawie 2/3 szkół znajdowało się w budynkach wynajętych. Lokale te nie zapewniały podstawowych warunków do normalnej pracy szkoły. Przeciętnie na każdą szkołę przypadały 2 izby lekcyjne, pozbawione urządzeń sanitarnych i higienicznych. W każdej izbie uczyło się około 50-60 dzieci. Z niepełnych wyliczeń wynika, że ponad 3500 dzieci w wieku szkolnym /tj. 14 %/ nie uczyło się. Szczególnie trudna sytuacja była w gminie Przytyk, gdzie połowa dzieci znajdowała się poza szkołą. W gminie Potworów niespełna 2/3 dzieci objęto nauczaniem. Niewiele lepiej było w gminach: Stromiec, Gzowice i Wielogóra.

U podstaw tego stanu rzeczy leżały dwie zasadnicze przyczyny. Po pierwsze szkolnictwo srujnowane w czasie wojny nie dysponowało odpowiednią liczbą nauczycieli oraz nie miało dostatecznego zaplecza materialno-lokalowego, po drugie fatalna sytuacja finansowa wielu rodzin, skazywała dzieci na ciężką pracę fizyczną w gospodarstwie. Rządziej wchodziło w rachubę niedbalstwo rodziców i opiekunów, choć i

takie wypadki nie były odosobnione. W tak trudnych warunkach rozpoczęto realizację powszechnego nauczania - jednego z podstawowych hasel nowej władzy.

x x x

W nowej rzeczywistości politycznej nie do utrzymania był dotychczasowy stan oświaty dorosłych. W spadku po ustroju kapitalistycznym Polska Ludowa odziedziczyła analfabetyzm jako zjawisko masowe. Trzeba było olbrzymiego wysiłku organizacyjnego, dużych środków finansowych i ogromnego nakładu pracy, by w stosunkowo krótkim czasie zlikwidować analfabetyzm.

W powiecie radomskim zarejestrowano 12 tysięcy analfabetów i 3194 półanalfabetów. W tym 6068 mężczyzn i ponad 9100 kobiet. Kobiety stanowiły 2/3 wszystkich zarejestrowanych i mieściły się w grupie całkowitych analfabetów. Najwięcej, bo 1125, analfabetów i półanalfabetów było w gminie Kuczki, następnie w gminach: Wieniawa - 1065, Potworów - 926, Orońsko - 921 i Stromiec - 849. W pozostałych gminach liczby te nie przekraczały 800 osób. Poniżej 200 analfabetów miały gminy: Wyśmierzyce 22 osoby, Skaryszew miasto 167 i Wierzbica 193, co wynikało z faktu, że były to gminy typu miejskiego z nieźle rozbudowaną siecią szkół podstawowych oraz znacznie mniejszą liczbą mieszkańców.

Spośród 15 194 analfabetów i półanalfabetów zwolniono z obowiązku szkolenia 7680 osób, które przekroczyły 50 lat życia. Pozostałe 7514 osób przeszło szkolenie w zakresie elementarnym. Nauka odbywała się w małych grupach, wieczorami i w dni świąteczne. Akcja rozpoczęta w 1948 roku, została pomyślnie zakończona w cztery lata później.

5. S k ł a d p o l i t y c z n y i z a w o d o w y r a d n a r o d o w y c h

Lata 1945-1950 to najbardziej burzliwy pod względem politycznym okres w całym powojennym okresie. Dojście do władzy w kraju nowych klas społecznych zapoczątkowało głębokie przeobrażenia ekonomiczne i ustrojowe. Schodzące z areny politycznej stare siły i klasy nie rezygnowały z władzy dobrowolnie. W powiązaniu z ośrodkami zagranicznymi występowały i to nierzadko z bronią w ręku przeciwko każdej inicjatywie Bloku Stronniotw Demokratycznych. Pojawienie się w 1945 roku Polskiego Stronnictwa Ludowego, jako jawnie opozycyjnej partii, ułatwiło niektórym oddziałom zbrojnym, o zbliżonej do PSL ideologii, działanie i rozwój. Sytuacja stawała się niebezpieczna. Opozycja oddziaływała na ludność poprzez masowe środki przekazu w duchu sprzecznym z założeniami Bloku Demokratycznego i ogólnymi interesami narodu.

Lp.	Nazwa gminy	Liczba szkół publicznych					
		I kl.	II kl.	III kl.	IV kl.	V kl.	VI kl.
1	Białobrzegi	1	5	1			
2	Błotnica	6	4	2			
3	Gębarnów	1	6	2			
4	Gzowice				2	1	1
5	Jedlińsk	bd	bd	bd	bd	bd	bd
6	Kowala	2	3	4	2		
7	Kozłów		3	1			1
8	Kueski	2	4	2	1		
9	Oreńsko	8	1	1	1		
10	Petworów	4	5				
11	Praytyk				8		
12	Radom	3	1				
13	Radzanów				12		
14	Rogów	8	1	1			
15	Skaryszew	7			2		
16	Stromiec		6				
17	Szydłowiec	2	2		1		
18	Wielogóra		2		1		
19	Wieniawa	4	1	1			
20	Wierszbiec						
21	Wolanów	5	3		2		1
22	Zakrzów	5	2	2			
23	gm.n. Skaryszew						
24	gm.n. Szydłowiec						
25	gm.n. Wyśmierzyce						
26	Zalesie				3	1	1
R a z e m		58	49	17	35	2	4

w latach 1945/46

w roku 1945/46		Liczba szkół		Liczba			Liczba dzieci w wieku szkolnym	Liczba dzieci uczęszających do szkoły
VII kl.	razem	w bud. własnych	w bud. wynajętych	nauczycieli	dzieci w szkole	sal szkolnych		
1	8	5	3	23	980	24	1002	22
	12	3	9	20	950	18	1095	145
	9		9	15	1308	15	1461	153
2	6	4	2	19	1315	20	1600	285
bd	12	bd	bd	12	878	25	920	42
	11	bd	bd	33	bd	27	bd	bd
	5	3	2	15	865	15	878	13
	9	3	6	21	bd	22	bd	bd
	11	1	10	17	950	18	950	-
1	10	9	1	14	1269	bd	1975	706
2	10		10	14	1200	21	2400	1200
2	6	5	1	22	925	23	985	60
	12		12	13	921	13	921	-
	10	6	4	18	1500	13	1550	50
	9	8	1	11	700	11	820	120
1	7	1	6	11	750	10	1060	310
1	6	1	5	12	bd	11	bd	bd
1	4	2	2	14	968	14	1176	208
1	7	2	5	15	1525	16	1615	90
1	1	1		8	320	5	320	-
1	12	6	6	25	1560	26	1700	140
2	11	6	5	11	1330	16	1330	-
1	1	1		11	497	7	497	-
2	2	2		bd	625	11	625	-
1	1	1		6	350	5	350	-
1	6	2	4	11	804	16	804	-
21	198	72	113	391	22 490	404	26 034	3544

Lp.	Nazwa gminy	Liczba zarejestrowanych			Według płci		Według roku		
		analfabetów	półanalfabetów	razem	mężczyzn	kobiet	do roku 1898	1899-1918	
1	Białobrzegi	431	71	502	185	317	291	142	
2	Błotnica	683	34	717	284	433	373	273	
3	Gębarzów	439	55	494	160	334	298	159	
4	Gzowice	420	196	616	228	388	311	245	
5	Jedlińsk	568	28	596	237	359	203	245	
6	Kowala	335	297	632	285	347	357	218	
7	Kozłów	161	66	227	105	122	57	107	
8	Kuczki	1003	122	1125	402	723	589	244	
9	Potworów	688	238	926	355	571	516	334	
10	Przytyk	514	49	563	249	314	232	260	
11	Orońsko	683	238	921	413	508	210	468	
12	Radom	203	27	230	88	142	98	101	
13	Radzanów	603	111	714	395	319	428	207	
14	Rogów	425	200	625	207	418	296	244	
15	Stromiec	535	314	849	325	524	326	416	
16	Skaryszew	500	134	634	252	382	343	192	
17	Szydłowiec	460	151	611	232	379	230	221	
18	Wolanów	575	68	643	295	348	328	247	
19	Wielogóra	455	169	624	244	380	355	206	
20	Wieniawa	775	290	1065	427	638	429	368	
21	Wierzbica	84	109	193	93	100	67	91	
22	m. Wyśmierzyce	11	11	22	12	10	-	15	
23	Zakrzów	698	50	748	199	549	400	295	
24	Zalesice	442	85	527	237	290	130	322	
25	m. Szydłowiec	181	42	223	104	119	93	78	
26	gm. m. Skaryszew	128	39	167	55	112	53	81	
R a z e m		12 000	3194	15194	6068	9126	7013	5779	

¹Dane Powiatowej Komisji do Walki z Analfabetyzmem w Radomiu

i półanalfabetów /1951 r./¹

urodzenia		Mieszka		Należą do:					Zwolnieni od nauki	Zakwalifikowani do uczenia się
1919-1930	1931-1937	na wsi	w mieście	Zw. Zaw.	ZSCH	ZMP	LK	innych org.		
35	34	502	-	33	30	13	2	8	308	194
44	27	717	-	-	67	-	-	-	417	300
17	20	494	-	-	123	2	2	-	298	196
37	23	616	-	2	20	5	3	21	368	248
105	43	596	-	-	12	-	-	-	216	380
36	21	632	-	16	17	-	1	-	384	248
30	33	227	-	4	5	3	-	-	75	152
224	68	1125	-	9	51	4	4	-	606	519
63	13	926	-	-	27	3	-	-	533	393
54	17	563	-	4	32	-	-	-	265	298
216	27	921	-	-	99	-	-	-	258	663
22	9	230	-	19	9	-	-	-	106	124
60	19	714	-	-	7	-	3	-	448	266
79	6	625	-	8	71	1	-	-	358	267
62	45	849	-	1	7	-	-	2	354	495
64	35	634	-	-	66	-	3	-	376	258
101	59	611	-	49	135	12	3	6	230	381
54	14	643	-	7	219	-	5	-	336	307
39	24	624	-	21	23	7	4	-	389	235
170	98	1065	-	-	14	3	6	1	429	636
21	14	193	-	-	-	-	-	-	105	88
5	2	-	22	-	-	-	-	-	1	21
34	19	748	-	-	153	1	-	-	415	333
50	25	527	-	-	105	-	-	-	192	335
16	36	-	223	7	-	-	-	-	128	95
32	1	-	167	4	21	1	16	-	85	82
1670	732	14 782	412	184	1313	55	52	38	7680	7514

Lp.	Nazwa rady	Plenum rady					
		PSL	PPR	PPS	bezp.	SL	SD
I	Powiatowa Rada Narodowa	26	15	6	1	-	1
1	gm. Białobrzegi	18	4	5		1	
2	Błotnica	23	7				
3	Gębarzów	21	9				
4	Gzowice	18	5	7			
5	Jedlińsk	20	5	4	1		
6	Kowala	19	7	4			
7	Kozłów	15	1	1			
8	Kuczki	19	-	11			
9	Orońsko	23	4	1			
10	Przytyk	27	3				
11	Potworów	20	7				
12	Radom	19	1	10			
13	Radzanów	22	1	2			
14	Rogów	21	1	8			
15	Skaryszew	16	7	7			
16	Stromiec	20	8	2			
17	Szydłowiec	17	6		3		
18	Wielogóra	18	9	1			
19	Wieniawa	30					
20	Wierzbica	7	5				
21	Wolanów	24	5	2			
22	Zakrzów	29	1				
23	Zalesice	24	3				
24	m. Skaryszew	6	3	3			
25	Szydłowiec		7	6			3
26	Wyśmierzyce				14		
R a z e m		504	124	80	20	1	4

¹ Na podstawie akt Powiatowej Rady Narodowej w Radomiu syg. 1.

według przynależności politycznej /1946 r./¹

	Plenum prezydium						Uwagi
	PSL	PPR	PPS	bezp.	SL	SD	
	2	2	1	-	-	-	
	2	1	1		1		
	5						
	3	1	1				
	4	1					
	4		1				
	3	1	1				
	3		1				
	3	1	1				
	5						
	3	2					
	4						
	3	1*					
	4		1				
	3	2					
	4	1					
	3	2					
	2	1	1				
	5						
	3	2					
	4	1	1				
	5						
	4						
	3	1	1				
		2	2				1
				5			
	87	23	15	5	1	1	tylko GRN

Lp.	Nazwa gminy	Liczba członków				
		PZPR	ZSL	SD	organiz. młodzież.	bez-part.
1	Białobrzegi	17	13	-	-	-
2	Błotnica	21	8	-	-	1
3	Gębarzów	16	14	-	-	-
4	Gzowice	22	2	-	-	4
5	Jedlińsk	bd	bd	bd	bd	bd
6	Kowala	21	9	-	-	-
7	Kozłów	bd	bd	bd	bd	bd
8	Kuczki	16	14	-	-	-
9	Orońsko	bd	bd	bd	bd	bd
10	Potworów	17	13	-	-	-
11	Przytyk	16	1	-	-	13
12	Radom	15	15	-	-	-
13	Radzanów	7	23	-	-	-
14	Rogów	20	10	-	-	-
15	Skaryszew	26	4	-	-	-
16	Stromiec	22	8	-	-	-
17	Szydłowiec	20	9	-	-	-
18	Wielogóra	15	4	-	-	10
19	Wieniawa	15	14	-	-	-
20	Wierzbica	10	4	-	1	1
21	Wolanów	18	12	-	-	-
22	Zakrzów	bd	bd	bd	bd	bd
23	Zalesice	14	12	-	-	-
24	gm.m. Skaryszew	bd	bd	bd	bd	bd
25	gm.m. Szydłowiec	bd	bd	bd	bd	bd
26	gm.m. Wyśmierzyce	8	4	-	-	-
R a z e m		337	193	-	1	29

¹ Sporządzono na podstawie akt Powiatowej Rady Narodowej w Radomiu syg.

Razem radnych	Rolnicy	Rzemieślnicy	Urzednicy	Zajmujący się handlem	Inne zawody
30	19	4	7	-	-
30	26	3	1	-	-
30	28	1	1	-	-
28	19	5	2	-	2
30	24	3	-	3	-
30	27	2	1	-	-
bd	11	1	1	-	3
30	23	1	1	4	1
bd	29	-	-	1	-
30	30	-	-	-	-
30	29	1	-	-	-
30	14	13	1	-	2
30	26	-	2	2	-
30	29	-	1	-	-
30	23	1	-	1	5
30	23	3	3	-	1
29	15	3	-	-	11
29	18	9	2	-	-
30	16	11	3	-	-
16	11	3	2	-	-
30	28	-	2	-	-
30	23	2	2	1	2
26	24	2	-	-	-
bd	5	3	4	-	2
bd	4	7	4	1	-
12	5	2	2	2	1
620	529	80	42	15	30

Reakcyjne podziemie zbrojne rujnowało wszystko oo nowy ustrój wprowadzała. Zjednoczone siły jawnej i podziemnej opozycji politycznej skierowały swój główny wysiłek na opanowanie wsi, by w ten sposób utrzymać pozycje polityczne. Nowa władza, która od początku 1945 roku prowadziła walkę zbrojną z bandami, była zmuszona przyjąć również wyzwanie rzucone przez jawną opozycję i podjąć walkę polityczną.

Zmagania dwóch przeciwstawnych sił politycznych trwały we wszystkich płaszczyznach: społecznej, politycznej, ekonomicznej, kulturalnej i wojskowej, obejmując cały kraj, a szczególnie silnie wystąpiły w województwie kieleckim.

Ilustracją tych zmagania może być udział sił politycznych w radach narodowych powiatu radomskiego.

W roku 1946 w skład Powiatowej Rady Narodowej wchodziło 26 przedstawicieli Polskiego Stronnictwa Ludowego, 15 przedstawicieli Polskiej Partii Robotniczej, 6 przedstawicieli Polskiej Partii Socjalistycznej, 1 przedstawiciel Stronnictwa Demokratycznego i 1 bezpartyjny. Stronnictwo Ludowe nie miało w ogóle swojego reprezentanta w Radzie. Tak więc mikołajczykowska PSL miała zdecydowaną przewagę nad pozostałymi ugrupowaniami politycznymi. Przewaga ta w radach gminnych była jeszcze wyraźniejsza. Na 504 radnych PSL, było tylko 124 radnych PPR, 80 radnych PPS, 4 radnych SD i 1 radny z ramienia SL. Kompletnie opanowane były przez PSL rady w gminach: Wieniawa i Zakrzów.

Na 26 gmin w powiecie, aż w 22 PSL miało przygniatającą przewagę. Stronicy tej partii nie byli reprezentowani jedynie w gminie miejskiej Szydłowiec i w radzie Wyśmierzyc.

Polska Partia Robotnicza dysponowała największą liczbą radnych w gminach: Gębarzów, Wielogóra i Stromiec. Wpływy PPR w tych gminach sięgały 1/3 składu politycznego rad. Partia ta nie była reprezentowana w gminach: Kuczki, Radom, Rogów, Gzowice i Skaryszew.

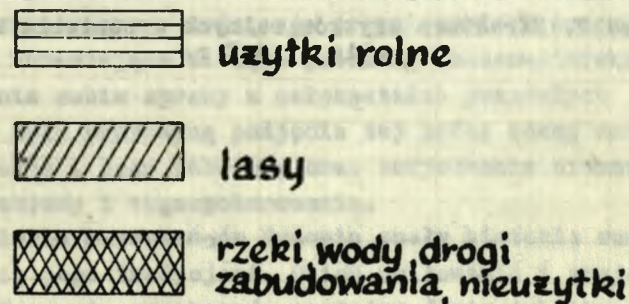
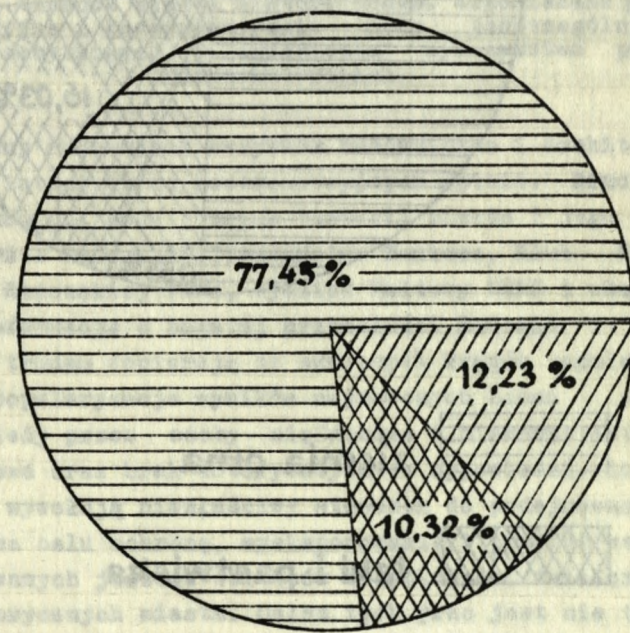
Wpływy Polskiej Partii Socjalistycznej w gminach: Gzowice, Kuczki, Radom, Rogów i Skaryszew sięgały od 20 do 35%. Socjaliści nie mieli swych przedstawicieli w dziesięciu gminach: Błotnicy, Gębarzowie, Przytyku, Potworowie, Szydłowcu, Wieniawie, Wierzbicy, Zakrzowie, Zalesicach i Wyśmierzycach.

Ten niekorzystny dla Bloku Stronnict Demokratycznych układ sił w radach powiatu radomskiego zmienił się w roku 1947. Początkiem załamania się wpływów Polskiego Stronnictwa Ludowego były wyniki głosowania w Referendum Ludowym. Od tej pory partia mikołajczykowska ponosiła coraz większe straty.

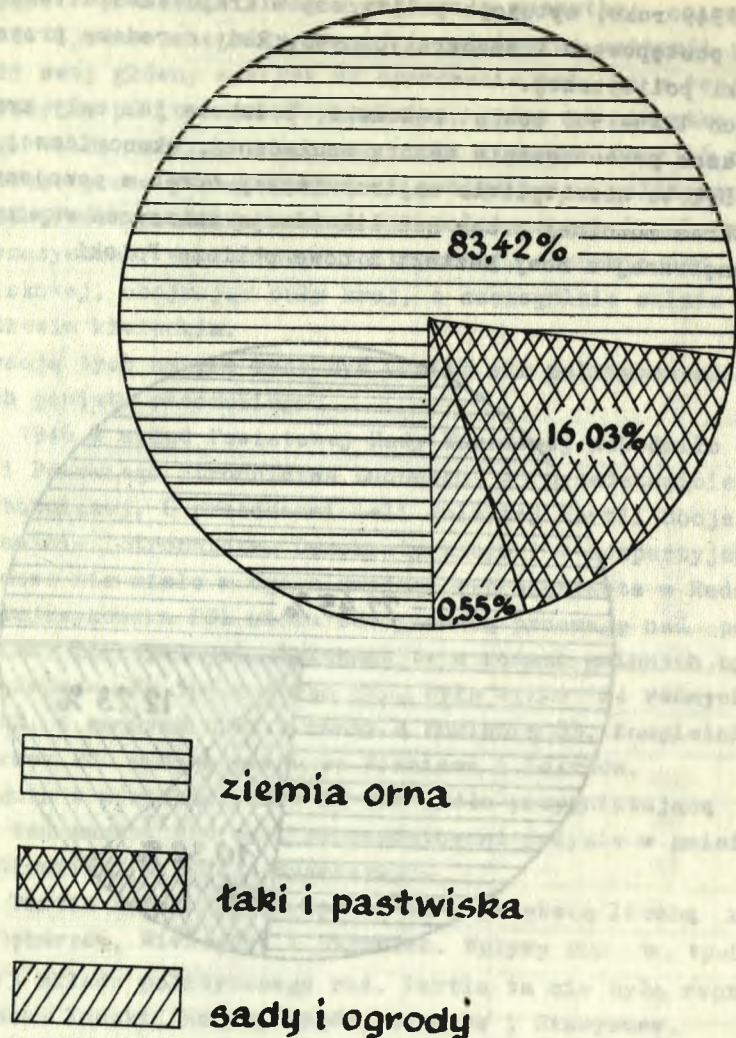
Po zwycięstwie Bloku Demokratycznego w wyborach sejmowych w 1947 roku, a następnie po zjednoczeniu ruchu robotniczego w 1948 i ruchu lu-

dowego w 1949 roku, sytuacja polityczna w kraju ukształtowała się po myśli sił postępowych i demokratycznych. Rady narodowe przestały być areną walki politycznej.

W latach 1945-1950 powiat radomski, podobnie jak cały kraj, przeszedł poważne przeobrażenia natury społecznej, ekonomicznej i politycznej. Był to niewątpliwie najtrudniejszy okres w powojennym ćwierćwieczu. Okres mozolnej pracy nad likwidacją zniszczeń wojennych, czas walki wewnętrznej o nowy kształt i nowe oblicze Polski.

Ryc.1. Użytkowanie gruntów w powiecie radomskim w 1947 r.

Ryc.2. Struktura użytków rolnych w powiecie radomskim w 1947 r.

Wojciech Kalinowski

PROBLEMY KONSERWATORSKIE RADOMIA

1. Wartości zabytkowe miasta i jego zabudowy. 2. Rejestr zabytków m.Radomia. 3. Problemy zagospodarowania przestrzennego terenów miasta historycznego. 4. Konieczne prace adaptacyjne i konserwatorskie przy poszczególnych obiektach zabytkowych. 5. Zagadnienia wykonawstwa prac konserwatorskich

1. Sprawy oceny radomskich zabytków budownictwa i architektury budzą w ostatnich latach wiele kontrowersyjnych opinii. Mimo licznych konferencji naukowych, poświęconych historii miasta i jego zabytkom, organizowanym przez Radomskie Towarzystwo Naukowe, Klub Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej PTTK, Wydział Kultury PMRN i władze konserwatorskie, informacje o bogatej przeszłości Radomia i wartości jego zabytków z trudem docierają do szerszych kręgów społeczeństwa. Niedostateczna popularyzacja wyników najnowszych badań naukowych, prowadzona niekiedy przez osoby nefachowe i niekompetentne, skąpa informacja prasowa oraz brak autorytatywnych wypowiedzi władz konserwatorskich¹, wywołują niewłaściwy stosunek do podejmowanych zamierzeń, mających na celu ochronę, wyeksponowanie i prawidłowe zagospodarowanie zachowanych jeszcze obiektów zabytkowych, świadczących o tradycjach historycznych miasta. Celem tych prac jest nie tylko udostępnienie ich turystom - jak to często wynika z wielu wypowiedzi - ale przede wszystkim przekazanie spuścizny kulturalnej minionych wieków całemu społeczeństwu radomskiemu, jako istotnego elementu w wychowaniu patriotycznym, budzącego przywiązanie i szacunek do własnego miasta. Narastające bieżące problemy konserwatorskie oraz konieczność zdania sobie sprawy z całokształtu przyszłych poczynąń w tym zakresie, były przyczyną podjęcia tej próby oceny wartości oceny zabytkowej miasta i jego zabudowy oraz zarysowania niezbędnych działań dla ich ochrony i zagospodarowania.

Dawne pokolenia mieszkańców Radomia znały historię swojego miasta i szczyliły się jego tradycjami. O ich umiłowaniu i znajomości dziejów miasta możemy się przekonać czytając dawne publikacje okolicznościowe, sprawozdania czy odpowiedzi na urzędowe ankiety. Uwieńczeniem tych zainteresowań historycznych były dwie prace monograficzne

wydane przed pierwszą wojną światową - Jana Lubońskiego² i ks. Jana Wiśniewskiego³. Gwałtowny rozwój przemysłu i związana z nim wielka migracja do Radomia ograniczyły krąg zainteresowanych dziejami miasta, które w stałych przebudowach, trwających od początku XIX w., traciło stopniowo coraz więcej ze swych wartości zabytkowych⁴. Już w okresie międzywojennym i w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej, prócz niewielkiego kręgu miłośników miasta i dawnych jego obywateli, mało kto zdawał sobie sprawę z historycznych tradycji Radomia i tylko nieliczni zwracali uwagę na jego wartości zabytkowe.

Pierwsze nowe opracowania dziejów miasta⁵, a następnie rozpoczęte na szerszą skalę planowe badania archeologiczne⁶ zwróciły uwagę na wczesną metrykę powstania osadnictwa na obszarze miasta, na jego stare tradycje kulturalne oraz na konieczność ich utrwalenia. Powstanie Radomskiego Towarzystwa Naukowego oraz Klubu Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej obudziło ruch naukowy, koncentrujący się wokół dawnych i współczesnych dziejów miasta. Opublikowano lub przygotowano do druku wiele nowych materiałów z historii Radomia⁷, zorganizowano kilka kolejnych sesji naukowych poświęconych różnym problemom miasta⁸, przygotowano wystawy obrazujące osiągnięcia badawcze prac archeologicznych, popularyzujące ochronę zabytków i przedstawiające całokształt dziejów miasta. Stopniowo ugruntowała się opinia, że Radom ma nie tylko wiele cennych obiektów zabytkowych, ale jest również cennym zespołem urbanistycznym.

Badania archeologiczne wydobyły liczne relikty osadnictwa wczesnośredniowiecznego, sięgające VIII w. n.e., które poświadczyły nie tylko wczesną metrykę trwałego osadnictwa na terenie miasta, ale dowiodły, że we wczesnym średniowieczu Radom stanowił rozległy zespół osadniczy, który stopniowo przekształcił się w miasto, zwane później "Starym Miastem", mające już zapewne w 2 poł. XIII w. nadanie prawa średzkiego. Wyniki tych badań, wysoko cenione w środowisku naukowym, wprowadziły Radom trwale do literatury fachowej. Również wyniki badań historycznych i architektonicznych przyniosły liczne nowe odkrycia. Okazało się, że w Radomiu działali w XV-XVI w. muratorzy, wznoszący w tym czasie zamki w Drzewicy⁹ i Szydłowcu¹⁰, a później architekci tej miary co Tylman z Gameren¹¹, Antoni Solari¹², Antoni Corazzi¹³ czy Henryk Marconi¹⁴. Podniosło to znacznie rangę ocalałych zabytków architektury.

Równolegle, w ostatnim półwieczu możemy obserwować stopniową ewolucję pojęcia "zabytek kultury", i kryteriów ich oceny. Ewolucja ta przebiega wyraźnie w dwóch kierunkach.

Z jednej strony jest zjawiskiem ogólnościowym, polegającym na stopniowym przesuwaniu cezurę chronologiczną dla określenia obiektów architektonicznych czy budowlanych jako zabytkowe. Sięga ona czasów przełomu XVIII i XIX w., kiedy kształtowało się pojęcie "zabytku" i trwa nieprzerwanie po dzień dzisiejszy. Jeszcze w okresie międzywojennym nie zaliczano do obiektów zabytkowych budowli wzniesionych po 1850 r., kiedy obecnie przywrócono do czci nie tylko secesję, ale podjęto także starania o włączenie do rejestru zabytków nawet obiektów zbudowanych w okresie międzywojennym. Wyrazem tych tendencji była niedawno publikowana praca dra Zdzisława Biernieckiego¹⁵ oraz dyskusje prowadzone na konferencji w Poznaniu¹⁵ i na posiedzeniu Sekcji Historii Architektury i Urbanistyki oraz Konserwacji Zabytków PAN¹⁶.

Z drugiej strony obserwować możemy inne zjawisko, dla nas znacznie ważniejsze, występujące przede wszystkim w krajach, które przyjęły ideologię marksistowską. Wszyscy teoretycy marksizmu-leninizmu podkreślają silnie w swych wypowiedziach znaczenie tradycji historycznej w kształtowaniu ideologii współczesnego społeczeństwa i konieczność ochrony dawnych dzieł kultury. Jednocześnie jednak zwrócili oni uwagę na fakt, że historię stosunków społeczno-gospodarczych reprezentują nie ozołowe dzieła sztuki wznoszone przez magnatów świeckich i duchownych, lecz dzieła ludu, dzieła klasy robotniczej. Prawidłowy obraz społeczno-technicznych warunków produkcji i bytu mieszkańców przedstawiają przede wszystkim dawne zakłady pracy, narzędzia produkcji, domy mieszkalne itd. Ten zwrot w ocenie "zabytków kultury" nie zawsze jest dostatecznie rozumiany zarówno w środowisku fachowym, jak i w szerokich kręgach społeczeństwa, kierujących się w ocenie dorobku przeszłości głównie kryteriami "dawności" i "artyzmu".

Nowe odkrycia naukowe oraz ewolucja kryteriów oceny pozwalają dziś na zupełnie odmienną ocenę zachowanych dzieł nowego budownictwa w Radomiu. Miasto, znane w okresie międzywojennym przede wszystkim z przemysłu skórzanego i metalowego oraz z gastronomii, wymieniane jest dziś coraz częściej w literaturze fachowej z dziedziny archeologii, historii budowy miast czy historii sztuki.

Układ przestrzenny Radomia został już powszechnie uznany za zabytek historii budowy miast polskich, co ustalono odpowiednimi decyzjami konserwatorskimi. Wartość jego polega nie na jednorodności zespołu, jak to ma np. miejsce w Krakowie czy Toruniu, lecz na charakterystycznej strukturze przestrzennej będącej odzwierciedleniem prawidłowości rozwoju miast polskich. Zachowana czytelność faz formowania się dzisiejszego zespołu miejskiego od początków trwałego osadnictwa w VIII-IX w. aż do nowych osiedli mieszkaniowych zbudowanych

w dwudziestopięciolecu PRL, stawia Radom w rzędzie czołowych zabytków kultury polskiej. Dlatego ten plan tego miasta zamieszcza się coraz częściej w publikacjach o charakterze podręczników.

Prócz dzieł architektury monumentalnej, której czołowym przykładem jest zespół klasztorny bernardynów z XV w., jeden z najlepiej zachowanych w swej jednorodności stylowej obiektów w Europie Środkowej, miasto posiada dobrze zachowane grodzisko z X-XIII w. z relikami otaczającego go osadnictwa, ciągi architektury klasycystycznej z I połowy XIX w. /miasto kazimierzowskie, ul. Żeromskiego/ oraz szczególnie charakterystyczną zabudowę eklektyczną z przełomu XIX i XX w., tworzącą zwarte zespoły, zwłaszcza przy ulicach Nowotki, Moniuszki i Sienkiewicza oraz przy pl. Konstytucji. Zespoły architektoniczne wraz z zachowanym układem przestrzennym, które szczęśliwie przetrwały tragiczny okres drugiej wojny światowej, tworzą z Radomia unikalny dziś przykład miasta, sięgającego swą historią początków kształtowania się państwowości polskiej, które przeszło wszystkie fazy rozwoju charakterystyczne dla naszych miast, łącznie z dynamicznym rozwojem ośrodków administracyjno-przemysłowych okresu początków kapitalizmu. Jest ono do dziś żywym tłem przemian społecznych i politycznych, jakie przechodził nasz naród i państwo od zarania dziejów do zwycięstwa idei marksistowsko-leninowskiej. Jako takie musi być szczególnie chronione i otoczone opieką władz miejskich i państwowych.

2. Zabytkom Radomia, opisywanym w XIX w. przez ks. Jana G a c k i e g o i na pocz. XX w. przez ks. Jana W i ś n i e w s k i e g o, w okresie międzywojennym nie poświęcano więcej uwagi. Dopiero wydany w 1961 r. przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk Katalog Zabytków Sztuki w Polsce /tom III, zesz. 10/ zarejestrował najważniejsze zabytki Radomia. Inwentaryzację ich przeprowadziła w latach pięćdziesiątych Katarzyna S z c z e p k o w a przy współpracy Jerzego Z. Łozińskiego, Ryszarda Brykowskiego i Wojciecha Kalinowskiego¹⁷. Łącznie zarejestrował on na obszarze miasta 78 obiektów zabytkowych, przy czym zgodnie z zasadami opracowywania Katalogu ... pominięte zostały budynki pochodzące z 2 poł. XIX w.

W roku 1962 wydana zostaje Ustawa o ochronie dóbr kultury i muzeach¹⁸, która uchyliła obowiązujące do tej pory Rozporządzenie o opiece nad zabytkami z 1928 r.¹⁹ Ustawa ta w rozdz. IV wprowadza pojęcie "rejestr zabytków", którego prowadzenie należy do obowiązków wojewódzkich konserwatorów zabytków. Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 23.IV.1963 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków, oraz Pismo Okólne nr 14 Dyrektora ZMiOZ z dnia 30.XII.1963 r. w sprawie określania grup weryfikacyjnych zabytków

nieruchomych wpisywanych do rejestru²⁰, uściśliły zasady prowadzenia rejestru zabytków oraz tryb postępowania związany z wpisem i skreśleniem z rejestru. Tryb ten przewiduje informowanie odpowiednich władz o wpisie lub skreśleniu obiektu zabytkowego z rejestru oraz nakłada obowiązek ogłaszania tych informacji w odpowiednim wojewódzkim dzienniku urzędowym.

Wojewódzcy konserwatorzy zabytków oraz powołany w 1962 r. Ośrodek Dokumentacji Zabytków przy Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki podjęli akcję ewidencji zabytków /tzw. "zielone karty"/, która uwieńczona została publikacją Spis zabytków architektury i budownictwa /"Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków", seria A, t. I, Warszawa 1964/. Zgodnie z ogłoszoną w 1963 r. klasyfikacją zabytków nieruchomych²¹ publikowany spis ujęto w grupach:

- "O" - zabytki i zespoły "o najwyższej wartości artystycznej, historycznej czy naukowej w skali światowej";
- "I" - zabytki "reprezentacyjne w skali krajowej", o unikalnej "wartości historycznej, artystycznej czy naukowej"; "prekursorskie pod względem stylistycznym, typologicznym, technicznym itp." oraz o specjalnie dużych "wartościach historycznych z racji związku z osobami czy wydarzeniami o pierwszorzędym, ogólnonarodowym czy ogólnosiwiatowym znaczeniu";
- "II" - zabytki "reprezentatywne w skali regionu lub miejscowości", o "wartości artystycznej, historycznej czy naukowej unikalnej w skali regionu", zachowujące cechy "tradycyjnej architektury i budownictwa" w "historycznych układach urbanistycznych" oraz o "wybitnych walorach krajobrazowych";
- "III" - zabytki o "przeciętnej lub miernej choć bezspornej wartości artystycznej, historycznej czy naukowej";
- "IV" - zabytki, "które w pierwotnym stanie można by zaliczyć do grup wyższych, ale znajdujące się w tak złym stanie technicznym, że wyklucza ich konserwację czy odbudowę".

W ogłoszonym Spisie zabytków... zamieszczono w poszczególnych grupach następujące liczby zabytków radomskich:

Grupa I	-	1
Grupa II	-	19
Grupa III	-	54
Grupa IV	-	63
Razem	-	137

Okazało się jednak, że w wyniku pośpiechu, w jakim przygotowywano Spis zabytków... oraz wobec postępu badań nad historią architektury w Polsce, uległ on bardzo szybko deaktualizacji i obecnie przeprowadzana jest jego weryfikacja przed II wydaniem. Potwierdziły to również obserwacje i badania terenowe przeprowadzone w Radomiu²², w wyniku których okazało się, że dane w Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, jak i Spisu zabytków... nie są zgodne z istniejącym stanem w terenie. Uwzględniając nie ujęte Katalogiem Zabytków... i Spisem zabytków... obiekty z 2 połowy XIX w. oceniać można orientacyjnie liczbę obiektów zabytkowych w Radomiu na ok. 200. Ta liczba zabytków architektury i budownictwa wraz z zachowanym zespołem urbanistycznym stawia Radom w rzędzie miast, które muszą mieć opracowany szczegółowy program konserwatorski.

Należy zdawać sobie sprawę z faktu, że opublikowany Spis zabytków... nie jest jednoznaczny z wpisaniem ich do "rejestru zabytków". Choć Ustawa o ochronie dóbr kultury z 1962 r. "stoi na stanowisku, że charakter zabytkowy tkwi immanentnie w danym przedmiocie, a decyzja o wpisaniu do rejestru jest tylko oficjalnym stwierdzeniem tego charakteru"²³, że niedopełnienie tych formalności może być przyczyną wielu trudnych sytuacji w dyskusjach nad zachowaniem poszczególnych obiektów zabytkowych. Dotychczas niewiele miast posiada ogłoszone rejestry zabytków²⁴. Radom do tej pory nie tylko nie ma rejestru zabytków, ale nawet nie ma prawidłowo przeprowadzonej ewidencji. Jest to pilne zadanie dla władz konserwatorskich.

W roku 1967 Klub Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej przy miejscowym Oddziale PTTK rozpoczął starania o wpisanie do rejestru zabytków historycznego układu przestrzennego m. Radomia. Starania te przyniosły pozytywny rezultat i w dn. 29 grudnia 1969 r. Wojewódzki Konserwator Zabytków w Kielcach podjął decyzję o wpisaniu do rejestru zabytków województwa kieleckiego, w dziale A nr 535, "zespołu urbanistyczno-architektonicznego miasta Radomia w granicach oznaczonych na planie będącym integralną częścią niniejszej decyzji ..."²⁵. O wpisaniu do rejestru historycznego układu przestrzennego m. Radomia powiadomione zostały odpowiednie władze państwowe i miejskie.

Wpisana do rejestru strefa ochrony konserwatorskiej /ryc.1/ została rozszerzona w stosunku do ustaleń z 1953 r. dla planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego²⁶ i objęła tereny osadnictwa wczesnośredniowiecznego z grodziskiem "Piotrówka" i Starym Miastem, teren miasta średniowiecznego, tzw. kazimierzowskiego i przyległy Stary Ogród, teren rozwoju miasta w pocz. XIX w. /ulice Malczewskiego i Żeromskiego oraz ul. Struga do rogatki/ wreszcie tereny rozwoju miasta w 2 poł. XIX w. Prócz tego obszar położony na zachód i południe od

grodziska "Piotrówka" i Pl. Stare Miasto objęto ochroną archeologiczną, w obrębie której wszelkie prace ziemne /wykopy pod fundamenty i instalacyjne/ muszą być uprzednio zgłaszane władzom konserwatorskim²⁷.

Decyzja Konserwatora Wojewódzkiego narzuca poważne ograniczenia w zakresie przekształcania dzielnicy objętej ochroną. Zgodnie z Ustawą o ochronie dóbr kultury... na całym obszarze strefy wpisanej do rejestru zabytków wszelkie zmiany stanu istniejącego muszą być uzgodnione z władzami konserwatorskimi. Przed przystąpieniem do planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego tych terenów powinno być sporządzone specjalne studium urbanistyczno-zabytkoznawcze²⁸.

3. Na układ urbanistyczny Radomia zwrócił już uwagę przed drugą wojną światową Jan Jerzy T o c h t e r m a n²⁹, a następnie zespół architektów-urbanistów polskich pracujących w okresie okupacji w zarządzie miasta³⁰. Zagadnienie ochrony tego układu podniesione zostało dopiero w 1953 r. w związku z opracowywaniem materiałów do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego³¹. Wówczas autor niniejszego artykułu sformułował ocenę, że "główną wartością zabytkową Radomia jest niesłychana czytelność w planie poszczególnych faz jego rozwoju", która przez długie lata była orężem walki tutejszego Klubu Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej.

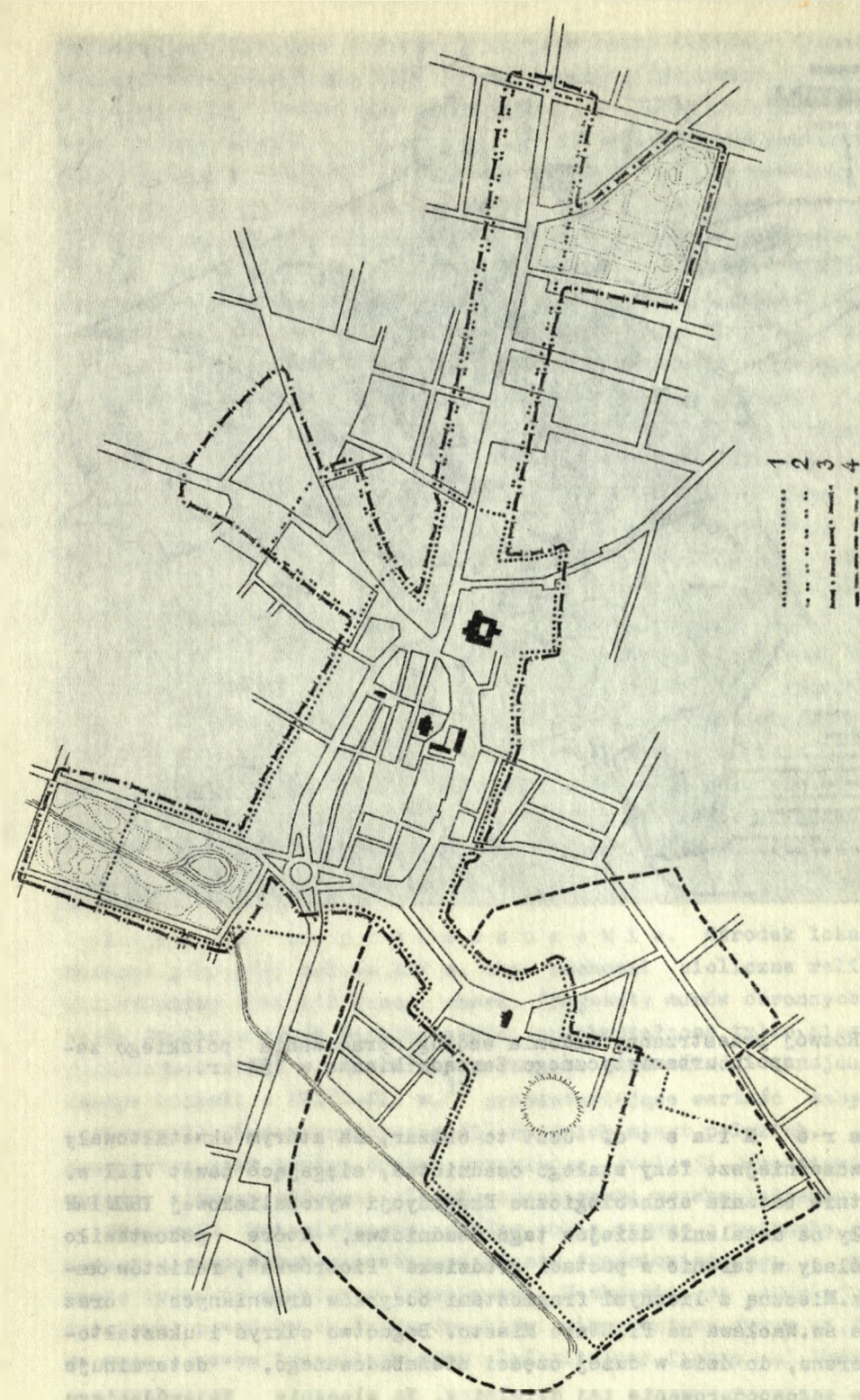
Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego z 1965 r., nagrodzony II nagrodą Ministra Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych³², i jego dalsze wersje po rewizjach, utrzymują czytelność struktury przestrzennej planu postulowaną w 1953 r. we wnioskach konserwatorskich. Niemniej plany te budzą zastrzeżenia, gdyż w swoich ustaleniach dotyczących dzielnicy śródmiejskiej zagrażają zabytkowej zabudowie w obrębie wpisanym do rejestru zabytków. Dotyczy to również opracowanego w 1962 r. szczegółowego planu zagospodarowania Śródmieścia "Centrum"³³, który w tej chwili w dużym stopniu jest już zaktualizowany.

Sprawą najbardziej kontrowersyjną jest zagadnienie układu komunikacji w dzielnicy śródmiejskiej. Plan ogólny z 1965 r. i plan szczegółowy z 1962 r. przewidywały dwie arterie komunikacyjne północ-południe, przecinające zabytkowy ciąg ul. Żeromskiego. Do ich realizacji niezbędne byłoby przedłużenie ul. Traugutta do ul. Malczewskiego kosztem wyburzenia fragmentu zabudowy ul. Żeromskiego oraz ul. Mickiewicza do ul. Żeromskiego. W dalszej koncepcji planu ogólnego, zatwierdzonej w 1965 r., odstąpiono od przedłużenia ul. Traugutta, proponując wprowadzenie ruchu do strony Warszawy do centrum przez ulice: Warszawską i Malczewskiego oraz Pl. Kazimierza Wielkiego, łącząc je

dalej z ul. Narutowicza /ewentualnie tunelem pod placem i zabudową ul. Wałowej/. Oba te rozwiązania przecinają śródmieście arterią o intensywnym ruchu kołowym³⁴, co - moim zdaniem - jest niewskazane zarówno ze względu na zabytkowy charakter tej dzielnicy, jak i ze względu na przecięcie przyszłego śródmiejskiego ciągu pieszego, jakim powinna być ul. Żeromskiego i ul. Rwańska. Przy skali śródmieścia Radomia, odpowiadającej przewidywanemu wzrostowi ludności do 250 000 czy nawet więcej, wystarczą dwa ciągi komunikacyjne, które przebiegałyby ulicami Mireckiego i Dzierżyńskiego /z odgałęzieniem w ul. Narutowicza/ oraz ul. 1 Maja. Wyznaczałyby one dzielnice granicy śródmiejskiej od zachodu i wschodu oraz stanowiły równocześnie fragment obwodnicy wewnętrznej. Obszar śródmieścia o długości około 1,5 km /na linii wschód-zachód/ nie wymaga rozcięcia arterią poprzeczną³⁵, natomiast istnieje potrzeba przeprowadzenia dwóch arterii równoległych do ul. Żeromskiego, które przejęłyby z tej ostatniej środki komunikacji masowej /autobusy/.

Wydawałoby się, że sprawy te wykraczają daleko poza problemy konserwatorskie, mają one jednak podstawowe znaczenie dla zachowania zabytkowego ciągu ul. Żeromskiego pomiędzy miastem kazimierzowskim a ul. 1 Maja, który objęty jest strefą konserwatorską wpisaną do rejestru zabytków. Wymaga to przeprowadzenia r e w i z j i zarówno planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego, jak i planu szczegółowego "Centrum". Dzisiejsze lokalizacje mieszkaniowych punktowców w śródmieściu /np. przy ul. Niedziałkowskiego i przy ul. Kelles-Krauza/ sprawiają wrażenie usiłowania wykorzystania wolnych jeszcze terenów uzbrojonych bez powiązania ich z koncepcją przyszłej dzielnicy śródmiejskiej. Wydaje się, że konieczna jest nie tylko rewizja planu "Centrum", ale znacznie śmielsze postawienie koncepcji tej dzielnicy, nawet kosztem wyburzenia części istniejącej zabudowy. Dzisiejsze śródmieście jest dziedzictwem XIX wieku i nie pełni już tych funkcji, które są niezbędne dla miasta tej skali co Radom. Było nie było, od chwili wytyczenia ul. Żeromskiego liczba ludności miasta wzrosła z 3000 do 150 000! Konieczna jest budowa nowoczesnej dzielnicy śródmiejskiej, która harmonijnie wiązałaby się z zabytkowym układem ul. Żeromskiego, miasta kazimierzowskiego i Starego Miasta oraz z nowoczesnymi dzielnicami mieszkaniowymi.

Obszar miasta objęty strefą ochrony konserwatorskiej wymaga specjalnego opracowania, które musi odpowiadać jednostkom struktury morfogenetycznej. Prace w tym zakresie zostały już rozpoczęte.

Ryc. 1. 1 - I strefa konserwatorska według studium historyczno-urbanistycznego z 1953 r.; 2 - II strefa konserwatorska według studium historyczno-urbanistycznego z 1953 r.; 3 - strefa ochrony konserwatorskiej wpisana do rejestru zabytków w 1969 r.; 4 - strefa ochrony archeologicznej wpisana do rejestru zabytków w 1969 r.

Ryc.2. Rozwój przestrzenny Radomia według opracowania polskiego zespołu urbanistycznego Zarządu Miasta w 1941 r.

Stare Miasto. Jest to obszar, na którym ukształtowały się najwcześniejsze fazy stałego osadnictwa, sięgające nawet VIII w. Wieloletnie badania archeologiczne Ekspedycji Wykopaliskowej IHKM PAN pozwoliły na ustalenie dziejów tego osadnictwa, które pozostawiło trwałe ślady w terenie w postaci grodziska "Piotrówka", reliktyw osady na rz.Mleczną z licznymi fragmentami budynków drewnianych oraz kościoła św.Wacława na Pl.Stare Miasto. Bogactwo odkryć i ukształtowanie terenu, do dziś w dużej części niezabudowanego, determinuje przyszłe zagospodarowanie tej dzielnicy. Na zlecenie Wojewódzkiego

Konserwatora Zabytków * Kielce podjęte zostało przez Ekspedycję Wykopaliskową w Radomiu IHKM PAN opracowanie dokumentacji urbanistyczno-archeologicznej, jako materiałów wyjściowych do planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego, która ukończona zostanie w br.³⁶ Dokumentacja ta obejmuje opracowanie wyników badań archeologicznych, inwentaryzację urbanistyczną zabudowy wraz z jej oceną konserwatorską oraz postulaty w stosunku do przyszłego zagospodarowania tych terenów. Zamierzone jest utworzenie ścisłego rezerwatu obejmującego grodzisko "Piotrówka" oraz część przyległego terenu osady wczesno-średniowiecznej /pomiędzy grodziskiem, rz.Mleczną i przedłużeniem ul.Piotrówka/, na obszarze którego, po ogrodzeniu i zagospodarowaniu, winny być eksponowane odsłonięte relikty zabudowy i drogi. Pozostały teren Starego Miasta, od ul.Dzierżyńskiego do ul. Świerczewskiego, zgodnie z dotychczasowym użytkowaniem pozostałby dzielnicą mieszkaniową o niskiej zabudowie /2 kondygnacje/. Ważnym problemem będzie usunięcie z tego terenu istniejących zakładów przemysłowych oraz przeprowadzenie wyburzeń, które pozwoliłyby na wizualne połączenie dawnego targowego kościoła św.Wacława z grodziskiem "Piotrówka" /odległość około 100 m/, stanowiących w XIII w. wspólny zespół osadniczy. Plac Stare Miasto zagospodarowany zostanie jako teren zieleni, z wydobyciem zrekonstruowanej bryły dawnego kościoła /podniesienie dachu, rozbiórka otaczającego muru/³⁷, a ul.Staromiejska stanie się ostatnim odcinkiem ciągu pieszego od ul.Żeromskiego przez miasto Kazimierzowskie do grodziska "Piotrówka". Teren na południe od grodziska i ul.Piotrówka został już przeznaczony na zespół urządzeń sportowych /stadion, pływalnia itd./ RKS "Broń", którego realizacja rozpocznie się w najbliższym czasie.³⁸

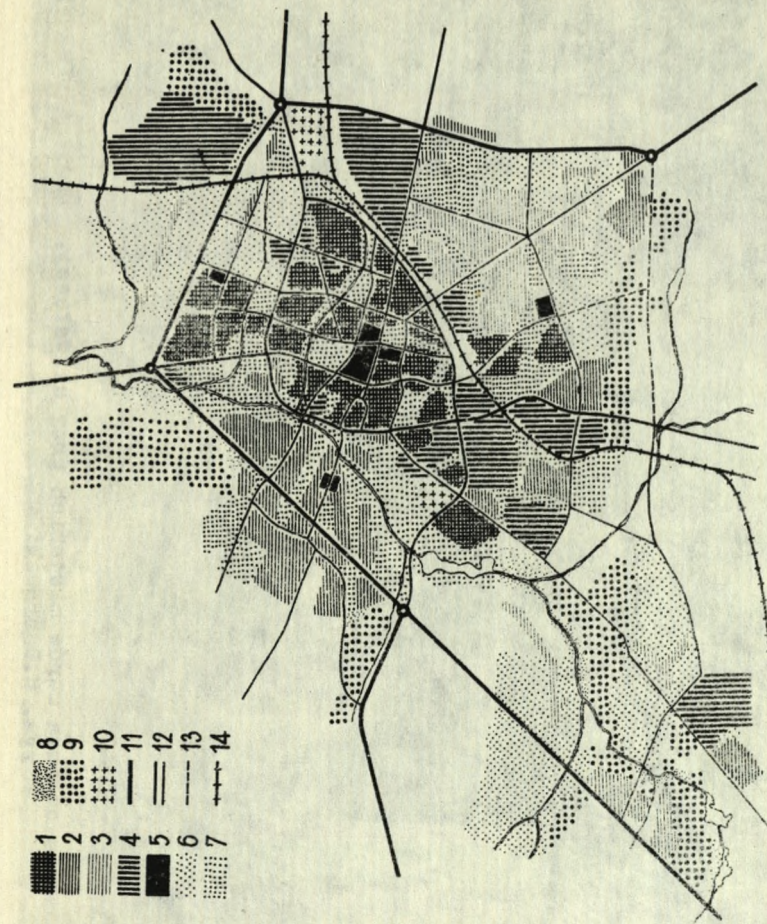
M i a s t o k a z i m i e r z o w s k i e. Ośrodek lokacyjnego Radomia z drugiej połowy XIV w. choć zachował nieliczne relikty dawnej zabudowy /kościół farny, zamek, fragmenty murów obronnych/ posiada średniowieczne rozplanowanie, zniekształcone tylko nieznacznie regulacjami w XIX w. Natomiast w obrębie tego układu znajdują się liczne budynki z XVIII-XIX w.³⁹ przedstawiające wartość zabytkową i i niezwykle charakterystyczne dla średnich miast polskich. Łącznie zespół ten jest bardzo dobrym przykładem ewolucji średniowiecznego układu, którego zabudowa ulegała stopniowemu przekształceniu.

Pracownia Urbanistyczna, zdając sobie sprawę z potrzeby kompleksowego zagospodarowania obszaru miasta średniowiecznego, wyraziła zgodę tylko na nieliczne lokalizacje. W okresie po drugiej wojnie światowej powstały tu tylko dwa bloki mieszkaniowe /przy ul.Mireckiego wraz z nowym łącznikiem przy ul.Szpitalnej i przy ul.Szwarslikow-

skiej/ oraz kilka pojedynczych budynków /Dom Esterki, ul. Żytnia nr 4, ul. Szpitalna nr 2/. Stan zachowanej zabudowy z XIX w. przedstawia się bardzo źle, mieszkania są w większości wielorodzinne i o niskim standardzie wyposażenia.

Dla obszaru miasta kazimierzowskiego sporządzone były dwa plany szczegółowe zagospodarowania przestrzennego, które jednak miały charakter studialny. Pierwszy został opracowany w latach 1955-1956 w Pracowni Urbanistycznej przez E. Grajewskiego /przy współpracy St. Witkowskiego/. Przewidywał on rekonstrukcję średniowiecznego obrysu /po linii dawnych murów/, z wprowadzeniem pasma zieleni oraz uzupełnienie zabudowy przy zachowaniu historycznych gabarytów i brył budynków⁴⁰. Drugi projekt został wykonany na zlecenie Pracowni Urbanistycznej przez zespół projektowy Katedry Urbanistyki Politechniki Warszawskiej, kierowanej przez prof. dra K. Wejcherta; projektował J. Cmielowski. Opracowane zostały wówczas dwa warianty studialne różniące się przede wszystkim zakresem wyburzeń budynków niezabytkowych, o złym stanie technicznym. Oba warianty przewidywały odsłonięcie relikwów murów średniowiecznych, sanacje zachowanych bloków zabudowy oraz meliorację układu komunikacyjnego, z założeniem, że ul. Rwańska pozostanie ciągiem pieszym. W projektach studialnych Katedry Urbanistyki szczególnie interesujące są propozycje rozwiązania nowej zabudowy w obrębie miasta kazimierzowskiego. Ograniczono ją do dwóch powtarzalnych zespołów sekcyjnych, łączących się w grupy po trzy lub cztery elementy z jedną klatką schodową, przy zastosowaniu drobnowymiarowych elementów prefabrykowanych. Realizacja tej zabudowy mogłaby nastąpić w ramach własnościowej spółdzielni mieszkaniowej⁴¹. Prócz omówionego projektu studialnego, Katedra Urbanistyki PW wydawała temat zagospodarowania miasta kazimierzowskiego w Radomiu w ramach projektów magisterskich i semestralnych⁴².

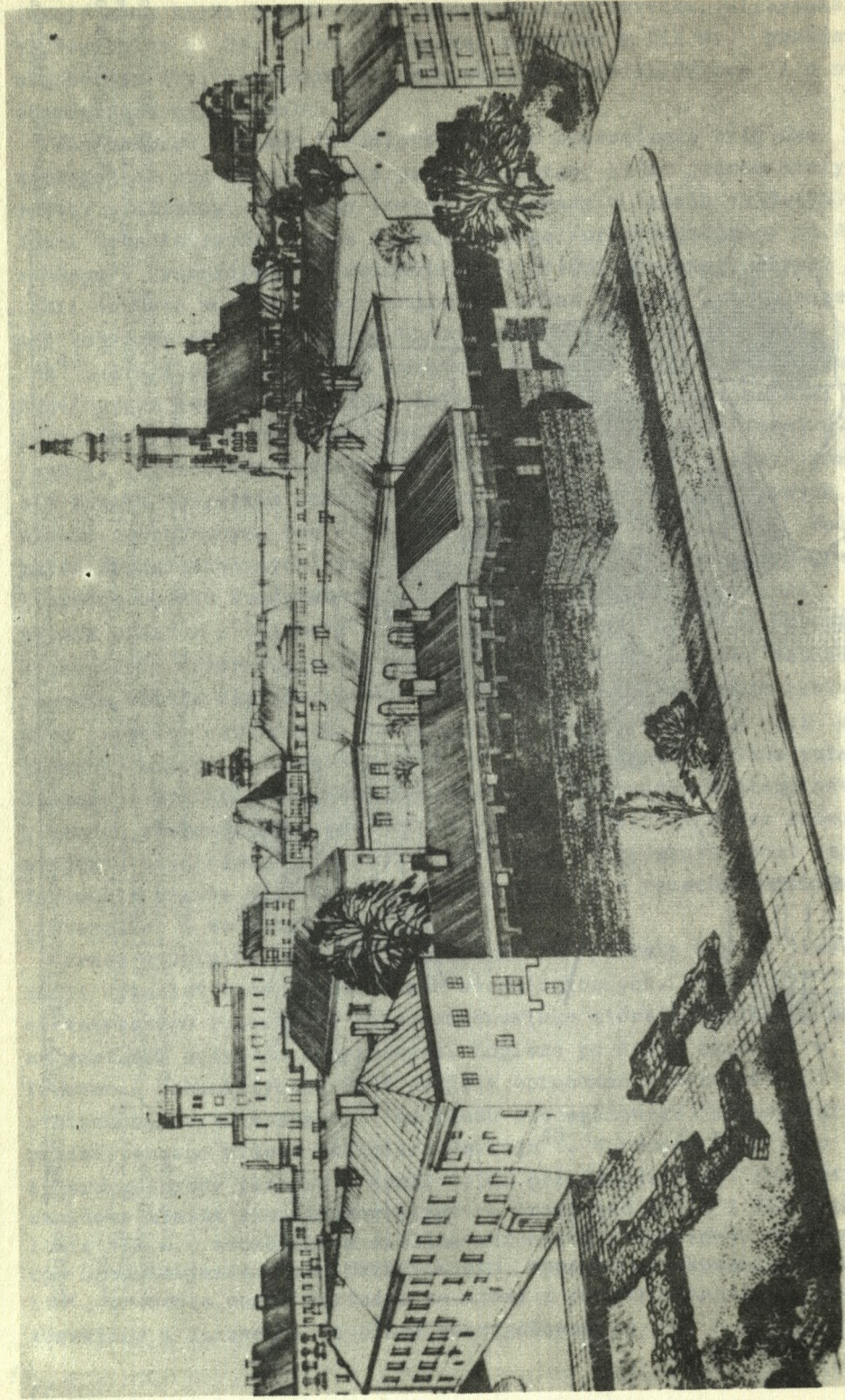
Prace studialne Katedry Urbanistyki PW opierały się na inwentaryzacji urbanistycznej i badaniach socjologicznych. Brak było jednak dostatecznego rozeznania konserwatorskiego które pozwoliłoby na ocenę wartości budynków zabytkowych. Dopiero po sesji naukowej w 1969r.⁴³ Pracownia Urbanistyczna PMRN podjęła opracowanie dokumentacji urbanistyczno-zabytkoznawczej⁴⁴ do planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego miasta kazimierzowskiego⁴⁵. W ramach tych prac zostały przygotowane plansze w skali 1:500 przedstawiające rekonstrukcję zabudowy miasta kazimierzowskiego na przełomie XVIII i XIX oraz w połowie XIX w., szczegółowa analiza chronologii zabudowy, inwentaryzacja urbanistyczna stanu technicznego, sposobu użytkowania, gabarytów itd., wreszcie ocena wartości zabudowy z punktu widzenia konserwatorskiego i zalecenia do planu szczegółowego.

Ryc. 3. Perspektywny plan ogólny m. Radomia

1 - zabudowa intensywna, 2 - zabudowa mało intensywna, 3 - zabudowa zagrodowa, 4 - tereny przemysłowo-usługowe, 5 - ośrodki usługowe, 6 - uprawy ogrodniczo-warzywno-owocowe, 7 - zieleni urządzonej, 8 - zieleni wspaniałej, 9 - lasy, 10 - cmentarze, 11 - arterie przelotowe, 12 - drogi i ulice, 13 - drogi projektowane po 1980 r., 14 - koleje

Źródło: Nagrody 1965, Ministerstwo Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych, Ośrodek Informacji Technicznej i Ekonomicznej w Budownictwie

Ryc.4. Projekt zagospodarowania odcinka murów miejskich przy ul. Wałowej. Proj. A. Gruszecki
rys. H. Dąbrowski

Ryc.5. Projekt zagospodarowania miasta kazimierzowskiego wg opracowania J. Chmielowskiego. Warian I

Ryc.6. Projekt zagospodarowania miasta kazimierzowskiego wg opracowania J.Chmielewskiego. Wariant II

Należy podkreślić, że jest to pierwszy wypadek opracowywania tego typu dokumentacji przez pracownię urbanistyczną a nie przez specjalistyczne zespoły PP Pracowni Konserwacji Zabytków. Dzięki tej formie opracowania dokumentacja ta będzie ściśle powiązana z realnymi potrzebami planu szczegółowego a koszt jej przygotowania nie przekroczy 1/3 kosztów zlecenia PP PKZ.

Przyszły projekt będzie musiał przede wszystkim uzdrowić warunki mieszkaniowe w obrębie miasta kazimierzowskiego przez modernizację domów przeznaczonych do zachowania oraz rozluźnienie zabudowy w nadmiernie zagęszczonych blokach /ul.Rwańska/, wreszcie przez likwidację narosłych w ostatnich latach komórek gospodarczych. To ostatnie zagadnienie wiąże się ściśle z koniecznością zmiany systemu ogrzewania w obrębie całej dzielnicy⁴⁶. Równocześnie z modernizacją zabudowy mieszkaniowej musi być przeprowadzona melioracja funkcjonalna celem wygospodarowania odpowiednich kubatur na usługi kulturalne i turystyczne, jakie muszą się koncentrować w tej części śródmieścia.

Z punktu widzenia konserwatorskiego istotne znaczenie ma sprawa dalszych prac nad odsłonięciem linii średniowiecznych murów obronnych⁴⁷, które - prócz dobrze zachowanych fragmentów przy ulicach Wałkowej, Reja i Rwańskiej - winny być pokazane w postaci niskiego parapetu w otoczeniu zieleni, podnoszącej niesłychanie walory plastyczne tej dzielnicy.

W zależności od prac konserwatorskich przy murach muszą być rozwiązane problemy komunikacyjne miasta kazimierzowskiego. W zasadzie ta część miasta powinna być wyłączona z ruchu kołowego z zabezpieczeniem odpowiednich plac parkingowych w najbliższym sąsiedztwie /np. wewnątrz bloku pomiędzy ulicami Staromiejską i Świerczewskiego a towarzyszącymi pawilonami handlowymi/. Niezbędne jest jednak zabezpieczenie dojazdów związanych z dostawami do urządzeń usługowych /lokale gastronomiczne, sklepy/ oraz w nagłych wypadkach /pogotowie ratunkowe, straż ogniowa/⁴⁸. Ulica Rwańska oraz rynek powinny być przeznaczone dla ruchu pieszego tworząc jeden ciąg pieszy od gmachu Prezydium WRN na Stare Miasto.

Uporządkowanie miasta kazimierzowskiego, jednej z najbardziej zaniedbanych dziś dzielnic, przyczyni się bardzo do wyglądu całego miasta i likwidacji kontrastów pomiędzy nowymi dzielnicami mieszkaniowymi a ośrodkiem historycznym.

Dawne Przedmieście Lubelskie objęte zostało również strefą ochrony konserwatorskiej. Prace nad uporządkowaniem tej dzielnicy związane są nierozłącznie ze sprawą nowego śródmieścia Radomia. Podobnie jak w obrębie miasta kazimierzowskiego istniejąca

zabudowa mieszkaniowa wymaga sanacji i modernizacji z zachowaniem jej wartości zabytkowych. Szczególną troską napawa ciąg ul. Żeromskiego, przy której znajduje się najwięcej budowli zabytkowych z pierwszej i drugiej połowy XIX w. Pod presją potrzeb handlowych, nieraz fałszywie rozumianych, postępuje stale przebudowa lokali sklepowych, polegająca głównie na powiększaniu okien wystawowych ze szkodą dla historycznego charakteru budynku⁴⁹. Wiele budynków, nieraz dużym kosztem, adaptowanych jest do celów sprzecznych z charakterem tej dzielnicy⁵⁰.

Cały obszar w obrębie strefy ochrony konserwatorskiej będzie wymagać opracowania dokumentacji urbanistyczno-zabytkoznawczej przed przystąpieniem do sporządzania planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego. W tej chwili jednak sprawą najpilniejszą, jak się wydaje, jest przeprowadzenie inwentaryzacji pierzei ul. Żeromskiego i opracowanie alternatywnych projektów uporządkowania fasad i zagospodarowania przyziemi budynków do celów handlowych i gastronomicznych⁵¹.

4. Ograniczone ramy artykułu nie pozwalają na szersze rozwinięcie problemów konserwatorskich poszczególnych obiektów zabytkowych na terenie Radomia. Zmuszony jestem do ograniczenia się tylko do obiektów najważniejszych i to w bardzo ogólnym zarysie.

Kościół i klasztor b e r n a r d y n ó w. Niedawno przeprowadzona renowacja wnętrza kościoła oraz rozpoczęte prace badawcze⁵² pozwalają mieć nadzieję, że zespół ten, będący najcenniejszym zabytkiem architektonicznym Radomia, wkrótce będzie doprowadzony do należytego stanu. Dotyczy to zwłaszcza elewacji klasztoru, gdzie winny być przywrócone dawne formy otworów okiennych, szczytów /rażące okna w szczycie wschodnim/ i wirydarza. Szczególną troską należy otoczyć budynek dawnej kuchni⁵³, która jest jednym z niewielu zabytków tego rodzaju i powinna być dostępna publiczności. Wiąże się z tym problem uporządkowania otoczenia klasztoru, a zwłaszcza otwarć widokowych od strony ulic Tochtermanna i Traugutta.

Kościół f a r n y św. Jana, wzniesiony równocześnie z lokacją miasta, wielokrotnie przebudowywany uzyskał obecną formę po restauracji przeprowadzonej w latach 1908-1910 przez J.P.Dziekońskiego⁵⁴. Problemy konserwatorskie tego obiektu przedstawił szeroko Ryszard B r y k o w s k i w głosie dyskusyjnym nadesłanym na sesję naukową w 1969 roku⁵⁵.

Kościół i klasztor b e n e d y k t y n e k, dzieło słynnego Tylmana z Gameren, przebudowywane w XIX i XX w.⁵⁶. W chwili obecnej prowadzone są tu prace elewacyjne pod nadzorem Okręgowego Konserwatora

Zabytków J.Marlewskiej. Najistotniejszym problemem wydaje się tu zmiana dotychczasowego użytkownika klasztoru i adaptowanie go do celów kulturalnych lub turystycznych. Wiąże się z tym sprawa dawnego głównego odwachu, dobudowanego do klasztoru od ul. Malczewskiego, któremu należałoby przywrócić zamurowany podcień i restaurować zniekształcony wystrój architektoniczny.

Dawny kościół św. W a c ł a w a, najstarszy obiekt zabytkowy na terenie Radomia. Po zwolnieniu tego obiektu przez szpital psychiatryczny w 1965 r. budynek oddany został Muzeum Regionalnemu na oddział archeologiczny oraz na siedzibę Ekspedycji Wykopaliskowej w Radomiu IHKM PAN. W obiekcie przeprowadzono badania archeologiczne i architektoniczne oraz przygotowano dokumentację historyczną do projektu⁵⁷. Inwentaryzację pomiarową oraz projekt wstępny wykonał zespół projektowy przy Katedrze Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem prof. dra Piotra Biegańskiego⁵⁸. Zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi budynek będzie miał przywrócony wystrój gotycki i wysoki dach a jego wnętrze zostanie dostosowane do potrzeb działu archeologicznego Muzeum Regionalnego. Wydaje się, że ekspozycja w tym obiekcie winna być tematycznie związana z rezerwatem archeologicznym na Starym Mieście⁵⁹. W tym celu wskazane byłoby np. pozostawienie części prezbiterialnej bez podziałów na kondygnacje i urządzenie tam ekspozycji profilu wału grodziska w skali 1 : 1 /możliwe jest to na ścianie północnej nie mającej okien/⁶⁰.

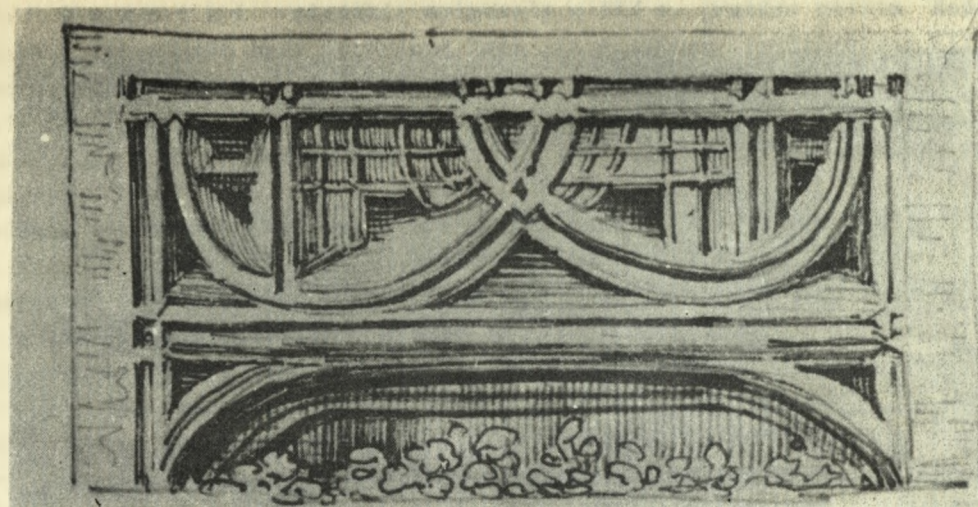
K o l e g i u m p o p i j a r s k i e wzniesione zostało w I poł. XVIII w. na miejscu kilku kamienic mieszczańskich w południowej pierzei rynku. Użytkowane jest obecnie przez szkoły /m.in. liceum im. T.Chałubińskiego/ lecz w przyszłości, zgodnie z uchwałą Rady Narodowej m.Radomia, przeznaczone ma być na Muzeum Regionalne, które mieści się w zbyt szczupłych pomieszczeniach przy ul.Nowotki. Ze względu na skomplikowane dzieje tego gmachu /rozbudowa w pocz. XIX w., przebudowy w XIX i XX w./, przed przystąpieniem do jakichkolwiek prac konserwatorskich muszą być przeprowadzane kompleksowe badania architektoniczne. Mogą one m.in. wyjaśnić sprawę piwnic tego budynku, które mogą pochodzić z okresu wcześniejszego.

Z a m e k starościński w Radomiu, pochodzący z czasów lokacji miasta przez Kazimierza W., uległ zniszczeniom i tak gruntownej przebudowie, że dziś mało kto odczytać może w obecnej plebanii św. Jana jego relikty. Był to zamek wspaniały, rozbudowywany w XV i XVI w., z krużgankami renesansowymi, wielkim domem gotyckim, basztami itd. Świadczą o tym nie tylko lustracje z XVI i XVII w. ale odnajdywane relikty wystroju⁶¹. W tej chwili trudno wysunąć jakieś sugestie przysz-

tego zagospodarowania tego budynku, gdyż kryje ono wiele zagadek, które najpierw muszą być wyjaśnione. W obrębie budynku, dziedzińca zamkowego i przyległych ulic muszą być przeprowadzone szeroko zakrojone badania archeologiczne. Przyniosą one niewątpliwie zarówno wyjaśnienie układu dawnej zabudowy, jak i bardzo dużo zabytków w postaci fragmentów wystroju architektonicznego, ceramiki itp. Badania te mają być podjęte w 1972 lub 1973 r. przez Ekspedycję Wykopaliskową w Radomiu IHKM PAN. Termin rozpoczęcia prac uzależniony jest od zwolnienia obiektu przez dotychczasowego użytkownika i od przyznania odpowiednich kredytów.

Z problematyką zamku łączy się bezpośrednio sprawa dawnych murów obronnych, które wraz z nim tworzyły jednolity zespół średniowieczny. W trzech miejscach zachowały się one w znacznych fragmentach, a niemal na całym obwodzie płytko pod powierzchnią ziemi tkwią ich fundamenty⁶².

Z inicjatywy Klubu Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej rozpoczęto w 1967 r. prace badawcze i konserwatorskie przy zachowanym odcinku murów na zapleczu kolegium popijarskiego przy ul. Wałowej. Ze względu na badawczy charakter prac podjęte one zostały przez Radomskie Towarzystwo Naukowe z funduszy Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Badania architektoniczne i projekt konserwatorski zostały powierzone doc.dr arch. Andrzejowi Gruszeckiemu, badania archeologiczne - mgr Wojciechowi Twardowskiemu, a nadzór ze strony RTN - Tadeuszowi Osieńskiemu. Już zabicie tynków z budynku gospodarczego kolegium przyniosło rewelację. Okazało się, że mury obronne zachowały się nie tylko w pełnej wysokości, ale nawet z dwoma kolejnymi fazami ich podwyższania i zmiany krenelażu, co jest w pewnym stopniu sensacją naukową i stawia mury radomskie w rzędzie czołowych zabytków tej kategorii w kraju. Wyniki badań i projekty konserwacji były przedstawiane na sesji naukowej w 1969 r.⁶³ Niestety, na skutek licznych trudności administracyjnych, a przede wszystkim wobec stałych kłopotów z wykonawstwem prac budowlano-konserwatorskich. Ostatnio, ze względu na obowiązujące przepisy administracyjne, Radomskie Towarzystwo Naukowe zrezygnowało z dalszego prowadzenia prac konserwatorskich. Nowym inwestorem, prowadzącym prace z dotacji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach, została Dyrekcja Inwestycji Miejskich PMRN. Miejmy nadzieję, że przyspieszy to tok prac i zaangażuje silniej władze miejskie w sprawę kontynuacji prac konserwatorskich w mieście kaziemierzowskim.

Ryc.7. Portal z zamku radomskiego. Rysunek ze zbioru Gabinetu Rycin Bibl. Uniwersytetu Warszawskiego

Nowy ratusz miejski wzniesiony został w latach czterdziestych XIX w. przez Henryka Marconiego i jest jednym z czołowych dzieł tego architekta. Od szeregu lat służy za siedzibę Archiwum Państwowego w Radomiu. Niestety przeprowadzone ówczesne prace adaptacyjne nie rozwiązały podstawowych problemów konserwatorskich. Konieczna jest likwidacja zawilgocenia budynku, wzmocnienia sklepień, wymiana tynków w elewacjach itd. Należy również odsłonić zamurowane niedawno podcienia odwachu oraz zlikwidować nadbudowę nad bramą ratusza /między wieżą a odwachem/, która zniekształca zupełnie zamierzoną przez autora projektu bryłę budynku. Wiąże się to z potrzebą uzyskania dla Archiwum dodatkowej kubatury, gdyż już obecnie zarzysowują się trudności z pomieszczeniem napływających materiałów archiwalnych. W tym celu należałoby włączyć do posesji zajmowanej przez Archiwum sąsiednią działkę z budynkiem Rynek nr 2. Pozwoli to na wybudowanie na tyłach obu posesji /z zachowaniem dawnych stajni ratuszowych/ nowoczesnego budynku magazynowego i przeznaczenie budynku Rynek nr 2 na mieszkania dla pracowników. Środki na te prace zabezpieczyć może Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie.

Ryc.8. Ratusz - stan obecny. Fot. B.Jahn

Ryc.9. Ratusz - widok po przywróceniu pierwotnej formy

Rogatki miejskie wytyczały w XIX w. granice miasta Radomia. Początkowo były drewniane lecz już w latach trzydziestych XIX w. wzniesiono murowane odwazy rogatkowe przy drogach prowadzących do miasta. Do dziś zachowały się dwa budynki, jeden przy ul. Warszawskiej i drugi przy ul. Żeromskiego /ten ostatni znacznie przebudowany/. Rogatka Warszawska, oddana przed kilku laty przez użytkującą ją szpital, zachowała doskonale charakterystyczną bryłę z podcieniem od frontu. Z inicjatywy Klubu Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej ma zostać adaptowana na punkt informacyjny PTTK. "Spór" o rogatkę przewijał się wielokrotnie w prasie lokalnej i nie trzeba go chyba komentować. Pewne jest jedynie to, że mimo decyzji Rady Konserwatorskiej przy Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki, która poleciła obiekt ten zachować, prace nie posuwają się od przeszło roku wobec niechętnego stosunku niektórych wydziałów HMRN.

Sprawa kamienic radomskich poruszana była już wyżej w związku z potrzebą rewaloryzacji dzielnic historycznych. Stan ich przedstawia wiele do życzenia. Niezbędna jest modernizacja mieszkań, likwidacja narosłych latami przybudówek i komórek oraz przywrócenie dawnego wystroju architektonicznego. Niestety, powszechnie można obserwować stopniowe niszczenie elewacji podczas tzw. kapitalnych remontów bądź przez zbijanie zachowanych jeszcze dekoracji stiukowych /np. kamienica przy ul. Szpitalnej nr 3/, bądź przez powiększenie otworów okiennych lub wystawowych /ul. Żeromskiego/.

5. Radom nie ma specjalistycznego przedsiębiorstwa budowlanego, które mogłyby prowadzić prace konserwatorskie przy obiektach zabytkowych. W zasadzie "monopol" na prace tego typu ma Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków, którego Oddział powstał niedawno w Kielcach. Nowo zorganizowana placówka, która ma obsłużyć dwa województwa /kieleckie i łódzkie/ ma zbyt małą moc przerobową, aby podołać wszystkim zleceniom. Do tego dochodzi trudność organizowania ekip wyjazdowych dla przeprowadzenia drobnych prac w terenie. W tej sytuacji sprawa konserwacji murów obronnych czy remont rogatki Warszawskiej musi być realizowana przez przypadkowych wykonawców, dla których - zwłaszcza wobec braku odpowiednich fachowców - prace te są kłopotliwe i nierentowne. Dotyczy to również remontów kamienic wykonywanych bądź przez MPRB, bądź przez spółdzielnie budowlane. Trudno winić te przedsiębiorstwa, które w dobrej wierze "modernizują" wystrój architektoniczny lub wprowadzają terrazytowe wyprawy.

Istnieje pilna potrzeba wydzielenia w jednym z przedsiębiorstw budowlanych w Radomiu, miejskim lub spółdzielczym, fachowej grupy remontowej, która mogłaby podejmować prace konserwatorskie. Pracownicy

takiej grupy powinni przejść odpowiednie przeszkolenie /może np.w PP PKZ/ i pracować pod nadzorem absolwenta uczelni konserwatorskiej. Dla grupy takiej należałoby uzyskać uprawnienia stosowania cennika prac PP Ph.Z, co zainteresowałoby ekonomicznie dane przedsiębiorstwo.

Wydaje się, że w najbliższym czasie nie można liczyć na takie zwiększenie mocy przerobowej Oddziału Kieleckiego PP PKZ, aby można było przedsiębiorstwu temu powierzyć pilne prace budowlane przy licznych obiektach zabytkowych w Radomiu. Bez organizacji własnej konserwatorskiej ekipy remontowo-budowlanej będą się nasilać trudności kontynuowania prac i nie będzie można zapewnić prawidłowego ich wykonania. Może się to stać przysłowiowym "wąskim gardłem", które zaważy na losie radomskich zabytków. Dotyczy to oczywiście nie wielkich przedsięwzięć konserwatorskich, jakim będzie np. przebudowa zamku radomskiego, ale drobnych prac remontowych, od których niekiedy zależy los zabytku.

x x x

Krótki artykuł nie jest w stanie wyczerpać wszystkich problemów konserwatorskich Radomia ani przedstawić ich w wyczerpujący sposób. Mimo pozytywnych inicjatyw ze strony miasta /np. studium urbanistyczno-zabytkoznawcze miasta kazimierzowskiego/ i pełnej poświęcenia pracy wielu miłośników Radomia, sprawy ochrony zabytków nie przedstawiają się najlepiej. Brak jest zrozumienia tych spraw w szerokich kręgach społeczeństwa naszego miasta, zwłaszcza wśród środowisk zawodowych w przemyśle radomskim, który mógłby objąć patronat nad niektórymi pracami konserwatorskimi. Wydaje się również, że postawa władz miejskich w tym zakresie powinna być bardziej aktywna, bo przecież obiekty zabytkowe stanowią poważną część zasobów budowlanych miasta i przedstawiają wartość nie tylko kulturalną, ale i ekonomiczną. Nie jest to również sprawa obojętna z punktu widzenia politycznego i społecznego. Poprawienie warunków mieszkaniowych w dzielnicach historycznych, podniesienie wyglądu estetycznego miasta, przywrócenie wartości historycznych zaniedbanym obiektom zabytkowym oraz rozwój urządzeń kulturalnych będzie oddziaływać bezpośrednio na społeczeństwo, którego jednym z elementów wychowawczych są postępowe tradycje historyczne.

Stąd też należy podjąć szerszą popularyzację zagadnień konserwatorskich zarówno w prasie lokalnej, jak i w specjalnych wydawnictwach popularyzacyjnych. Dobrym przykładem była m.in. wydana przed dwoma laty broszura Radomskiego Towarzystwa Naukowego pt.: "Zabytki Ziemi Radomskiej", której dwutysięczny nakład rozszedł się błyskawicznie. Kontynuacją jej powinny być popularne monografie poszczególnych obiektów czy zespołów zabytkowych.

¹ Próbą zasygnalizowania tych problemów był artykuł Okręgowego Konserwatora Zabytków w Radomiu, mgr Jadwigi M a r l e w s k i e j, pt. Zabytkowe wartości Radomia w "Słowie Ludu" /nr 12 i 14 z dn.13 i 15 stycznia 1971 r./.

² Jan L u b o Ń s k i: Monografia historyczna miasta Radomia, Radom 1907.

³ Jan W i ś n i e w s k i: Radom, w: Dekanat radomski, Radom 1911, s.190-317.

⁴ Gdy w okresie lat 1825-1868 ludność miasta wzrasta z 3628 do 11 075 mieszkańców, to w latach 1868 - 1921 liczba ludności podnosi się do 61 599. Ten gwałtowny wzrost wymagał nie tylko rozbudowy miasta, ale też intensyfikacji zabudowy w obrębie dzielnic historycznych. W tym też czasie powstają liczne oficyny w obrębie tzw.miasta kazimierzowskiego i wzdłuż ul.Żeromskiego.

⁵ Wojciech K a l i n o w s k i: Radom. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego, Warszawa 1953, maszynopis PP PKZ. Studium to było rozszerzeniem wcześniej przygotowanej pracy tegoż autora: Rozbudowa Radomia w latach 1815-1830, "Prace IUA", V, z. 1/14 - Studia z historii budowy miast, Warszawa 1955, s. 141-180.

⁶ Ewa K i e r z k o w s k a - K a l i n o w s k a: Dziesięć lat badań Ekspedycji Wykopaliskowej w Radomiu Instytutu Historii i Kultury Materialnej PAN, "Biuletyn Kwartalny RTN", VII, 1970, z.1-2, s.39-68; tamże bibliografia opublikowanych sprawozdań.

⁷ Szczególne znaczenie mają liczne artykuły opublikowane w kolejnych tomach "Biuletynu Kwartalnego RTN" oraz znajdujący się w druku tom studiów pt. Urbanistyka i architektura Radomia. Należy tu również wymienić pracę Stefana W i t k o w s k i e g o: Struktura przestrzenna miasta na przykładzie Radomia, Warszawa 1967, analizującą strukturę morfogenetyczną miasta.

⁸ Szczególne znaczenie miała tu sesja połączona z wystawą zorganizowana w 1963 r. pt. Ocena badań naukowych nad historią Radomia i

regionu radomskiego, która po raz pierwszy postawiła szereg problemów konserwatorskich i zapoczątkowała liczne inicjatywy badawcze i studialne. Dla spraw ochrony zespołu urbanistycznego duże znaczenie miała sesja w 1967 r. pt. 1000 lat rozwoju przestrzennego Radomia, która wraz z okolicznościową wystawą wzbudziła zainteresowanie środowisk naukowych krajowych i zagranicznych. Ostatnia sesja pt. Problemy konserwatorskie miast kazimierzowskich, która odbyła się w 1969 roku poruszała istotne sprawy przebudowy miast średniowiecznych ze specjalnym uwzględnieniem problemów Radomia. Należy podkreślić, że wszystkie sesje inicjowane były przez Klub Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej przy Oddziale w Radomiu PTTK i organizowane były przy udziale Radomskiego Towarzystwa Naukowego, Wydziału Kultury PMRN w Radomiu oraz innych instytucji.

⁹ Brali oni udział w przebudowie ratusza /por. W.K a l i n o w s k i: Zabudowa rynku radomskiego na przełomie XVIII i XIX wieku, "Biuletyn Kwartalny RTN", VI, 1969, z. 4, s.52-53/.

¹⁰ Świadczy o tym portal zamku radomskiego wmurowany w Domku Gotyckim w Puławach, niemal identyczny z portalem w prezbiterium fary radomskiej. Charakterystyczna gotycko-renesansowa forma tych portali wiąże się z działalnością budowlaną Szydłowieckich, którzy pełnili funkcje kasztelanów radomskich /Stanisław - przed 1493 r.; Mikołaj - 1510-1515 r./.

¹¹ Ostatnie badania Ryszarda B r y k o w s k i e g o /w: Urbanistyka i architektura Radomia, w druku/ wykazały, że Tylman z Gamenen był autorem kościoła benedyktynek w Radomiu, co poświadczane jest jego korespondencją z Jerzym Lubomirskim, fundatorem klasztoru.

¹² Zachował się przerys projektu A.Solariego barokowego kościoła i kolegium pijarów /J.W i ś n i e w s k i, o.c., tabl./, który w znacznej części był zrealizowany.

¹³ Autor gmachu Komisji Województwa Sandomierskiego /obecnie gmach PMRN/. Por. W.K a l i n o w s k i, Rozbudowa Radomia..., o.c.

¹⁴ Henryk Marconi w publikowanym albumie swoich projektów zamieszcza zrealizowane budowle w Radomiu /ratusz oraz resursa obywatelska/ oraz niezrealizowany projekt teatru w Radomiu. Zob. Zbiór projektów architektonicznych..., Warszawa 1838-1843.

¹⁵ Zdzisław B i e n i e c k i: Potrzeby i drogi ochrony obiektów architektury najnowszej, "Ochrona Zabytków", XXII, 1969, nr 2, s.83-116. Praca ta była podstawą dyskusji na konferencji w Poznaniu w dn. 19-20 XI 1970 r. pt. Problemy ochrony architektury najnowszej 1850-1939 zorganizowanej przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków ZMI0Z oraz Konserwatora Zabytków m.Poznania PMRN.

¹⁶ Posiedzenie Sekcji Historii Architektury i Urbanistyki oraz Ochrony Zabytków Komitetu Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk w dn. 18 XII 1969 r., na której Zdz. B i e n i e c k i wygłosił referat pt.: Potrzeba i drogi ochrony obiektów architektury najnowszej.

¹⁷ Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. III - województwo kieleckie, pod red. J.Z.Łozińskiego i B.Wolff, z. 10 - powiat radomski, IS PAN, Warszawa 1961. Pomocą przy inwentaryzacji w terenie był spis zabytków w Radomiu opracowany do studium historyczno - urbanistycznego /W.K a l i n o w s k i: Radom. Studium historyczno-urbanistyczne..., o.c./.

¹⁸ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach, "Dziennik Ustaw", 1962, nr 10, poz. 48.

¹⁹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928r. o opiece nad zabytkami, "Dziennik Ustaw", 1928, nr 29, poz. 265.

²⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 kwietnia 1963 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków, "Dziennik Ustaw", 1963, nr 19, poz. 101.

Pismo Okólne nr 14 Dyrektora Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków z dnia 30 grudnia 1963 r. w sprawie określania grup weryfikacyjnych zabytków nieruchomości wpisujących do rejestru; niepublikowane /zob. Stanisław Ł a z a r o w i c z, Władysław S i e r c s z e w s k i: Przepisy prawne dotyczące ochrony dóbr kultury oraz muzeów, "Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków", seria B, t.XX, ODZ, Warszawa 1967, s. 82-83/.

²¹ Por. wyżej pismo okólne Dyrektora ZMI0Z z dn. 30 grudnia 1963 r.

²² Szczegółową ocenę zabytków architektury i budownictwa przeprowadził autor w latach 1970-1971 na obszarze tzw. Starego miasta i miasta kazimierzowskiego w związku z opracowywaniem dokumentacji urbanistyczno-zabytkoznawczej do planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego tych terenów.

²³ S. Ł a z a r o w i o z, Wł. S i e r o s z e w s k i, o.c., s.33-34.

²⁴ Ostatnio rejestr taki ogłoszono dla m.Łodzi /"Dziennik Urzędowy Rady Narodowej m.Łodzi", 1971, nr 1, poz.11/ i obejmuje on 230 obiektów i zespołów zabytkowych, w tym 4 w grupie I i 24 w grupie II. Jest rzeczą istotną, że w większości dotyczy on obiektów wzniesionych w 2 poł. XIX w.

²⁵ Pismo Prezydium WRN, Wydział Kultury, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Kielcach z dn. 29 XII 1969 r. l.dz. Kl.VIa-2/1/2264/69.

²⁶ W. K a l i n o w s k i, Radom. Studium historyczno-urbanistyczne.... o.c.

²⁷ W wypadku Radomia zgłoszenia te winny być kierowane do Okręgowego Konserwatora Zabytków /Radom, ul.Nowotki 12 - Muzeum Regionalne/ bądź do Ekspedycji Wykopaliskowej w Radomiu Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN /Radom, Plac Stare Miasto 13/, która od 1959 roku prowadzi tu długofalowe badania archeologiczne.

²⁸ Studia takie zostały już podjęte. W roku 1970 rozpoczęto studium do planu szczegółowego miasta kazimierzowskiego, które eksperymentalnie prowadzone jest przez Miejską Pracownię Urbanistyczną pod kierunkiem autora oraz studium specjalne do planu zagospodarowania terenów osadnictwa wczesnośredniowiecznego w obrębis ulic Świerczewskiego, Przechodniej, Dzierżyńskiego i rz.Mlecznej, które przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach zlecone zostało Ekspedycji Wykopaliskowej w Radomiu IHKM PAN. Studia te zostaną ukończone w bieżącym roku.

²⁹ Jan Jerzy T o c h t e r m a n n, Rozwój terytorialny Radomia, "Ziemia", XXV, 1935, s.89-91.

³⁰ W Archiwum Państwowym w Radomiu /zb. kartogr. bez sygn./ zachował się plan miasta z oznaczeniem faz rozwoju. Zob. ryc.2.

³¹ W. K a l i n o w s k i: Radom, Studium historyczno-urbanistyczne.... o.c.

³² Nagrody 1965, Ministerstwo Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych, OITEB, Warszawa 1967, s.36-38. Plan opracowany został przez zespół: St.Witkowski, E.Gajewski, Zd.Maj, E.Maj, W.Kubiak-Marcinkiewicz, K.Brejtkep.

³³ Plan opracowany został przez zespół: St.Witkowski, W.Gajewski, R.Rodak i Zd.Maj.

³⁴ Projekt przeprowadzenia części trasy tunelem pod Pl.Kazimierza W. w obecnych warunkach nie wydaje się realny wobec kosztów takiego przedsięwzięcia i warunków gruntowych na tym terenie.

³⁵ Trudno porównywać śródmieście Radomia ze śródmieściem Warszawy, które zamknięte zostaje obwodnicą idącą przez trasy mostowe Łazienkowską i W-Z i musi być rozcięte dwoma dodatkowymi arteriami /al.Jerzozolimskie - most Poniatowskiego oraz ul.Świętokrzyska - most projektowany/.

³⁶ Warto podkreślić, że jest to pierwsza próba opracowania tego typu dokumentacji dla terenów wczesnośredniowiecznego osadnictwa.Wzbudziła ona duże zainteresowanie w środowisku konserwatorskim i w kwietniu 1972 r. będzie referowana w Radomiu na sesji wyjazdowej Sekcji Historii Architektury i Urbanistyki oraz Ochrony Zabytków Polskiej Akademii Nauk.

³⁷ Dla Pl. Stare Miasto opracowany został pod kierunkiem doc. dr arch. Hanny A d a m c z e w s k i e j projekt studencki przewidujący jego zagospodarowanie do celów turystycznych. Przewidywał on budowę wielkiego motelu w pierzejach wschodniej i zachodniej Placu Stare Miasto z pawilonem usługowym w pierzei północnej. Zob. Hanna A d a m c z e w s k a: Zatarte relikty przeszłości urbanistycznej miasta jako problem współczesnego planowania miejscowego, "Miasto", XXI, 1970, nr 4 /232/, s.4-5. Mimo interesującej koncepcji plastycznej i funkcjonalnej, projekt ten nie może być realizowany wobec nowej zabudowy mieszkaniowej wzniesionej wzdłuż zachodniej pierzei placu i ciągu ul.Przechodniej.

³⁸ Zespół ten wchodzi częściowo na tereny osady wczesnośredniowiecznej nad rz. Mleczną lecz w wypadku prac ziemnych przeprowadzone zostaną tu badania archeologiczne na koszt inwestora, które udokumentują ewentualne znaleziska. Sposób zagospodarowania tego terenu w zasadzie nie koliduje z projektowanym rezerwatem archeologicznym, a realizacja zespołu sportowego RKS "Broń" może nawet przyspieszyć podjęcie prac nad zagospodarowaniem terenu "Piotrówki".

³⁹ W. K a l i n o w s k i: Zabudowa rynku radomskiego na przełomie XVIII i XIX wieku, "Biuletyn Kwartalny RTN", VI, 1969, z.4, s.53-79.

40 St. W i t k o w s k i: Rozwój Radomia w Polsce Ludowej, w: Urbanistyka i architektura Radomia, RTN, w druku.

41 Jan C h m i e l e w s k i: Studia projektowe nad przebudową starego miasta kazimierzowskiego w Radomiu; "Miasto", XXI, 1970, nr 4 /232/, s.6-12.

42 Tamże. Np. projekt planu szczegółowego wykonany jako praca dyplomowa przez J.Bolechowskiego oraz praca semestralna H.Grelik, rozwiązująca w sposób interesujący posadzkę ciągu pieszego ul.Rwańskiej i rynku.

43 Sesja pt. Problemy konserwatorskie miast kazimierzowskich poruszyła wiele problemów dotyczących radomskiego miasta średniowiecznego. Materiały z tej sesji opublikowane zostaną w następnym zeszycie "Biuletynu Kwartalnego RTN".

44 Szerzej na temat tego typu dokumentacji zob. W. K a l i n o w s k i, Problemy ochrony i konserwacji zabytkowych układów przestrzennych miast i osiedli, Uniwersytet M.Kopernika, "Skrypty i Teksty Pomocnicze", Toruń 1971, s.xx

45 Kierownikiem zespołu projektowego jest mgr arch. Konrad B r e j t k o p. Prace nad przygotowaniem dokumentacji urbanistyczno-zabytkoznawczej prowadzone są przez autora w ramach konsultacji.

46 Konieczna jest likwidacja ogrzewania mieszkań indywidualnymi piecami węglowymi, wymagającymi pomieszczeń na przechowywanie zapasów opału. Sprawą dyskusyjną jest przyszły system ogrzewania. Przy analizie ekonomicznej ogrzewania Starówki w Lublinie okazało się, że najbardziej opłacalne jest ogrzewanie elektryczne.

47 Problemy konserwatorskie murów obronnych omówione zostały niżej. Zob. s.20-21.

48 Projekt Zakładu Urbanistyki PW przewidywał ruch kołowy ulicami Szewską i Żytnią oraz wzdłuż wschodniej i południowej pierzei rynku. Wydaje się jednak, że należy utrzymać obecny wjazd od strony ul. Reja, być może dublując go koło domu Esterki, gdyż wjazd ze skomplikowanego węzła na Placu Kazimierza W. może nastęrczać trudności. Równocześnie należy zapewnić dojazd do fary od strony ul.Grodzkiej wraz z odpowiednim placem parkingowym.

49 Dotyczy to m.in. powiększenia wystaw sklepu z obuwem w budynku przy ul.Żeromskiego 2, jednego ze starszych obiektów klasycystycznych. Również fałszywa jest "modernizacja" budynku poczty przy ul. Malczewskiego przez likwidacją podziału okien na parterze.

50 Najbardziej drastycznym przykładem jest remont lokalu biblioteki Publicznej na rogu ul. Żeromskiego i Pl. Konstytucji, który pochłonął znaczne sumy. Z jednej strony lokal w tak ruchliwej części miasta nie nadaje się na czytelnię, z drugiej zaś blokuje ona cenną powierzchnię handlową w centrum śródmieścia. Ze względu na użytkowników Biblioteka winna się znajdować w centrum miasta, ale nie przy najbardziej ruchliwym ciągu handlowym.

51 Prace te powinny być podjęte przez Wydział Handlu PMRN, który najbardziej jest zainteresowany modernizacją lokali podległych przedsiębiorstw.

52 W ubiegłym roku prace prowadzone przez Zespół Badań nad Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej objęły dawną kuchnię klasztorną oraz wirydarz. Badania architektoniczne prowadziła dr Maria B r y k o w s k a, prace archeologiczne - mgr W. T w a r d o w s k i.

53 Por. R. B r y k o w s k i: Budynek gospodarczy przy klasztorze O.O. Bernardynów w Radomiu, "Biuletyn Kwartalny RTN", II, 1965, nr 2, s. 25-34.

54 R. B r y k o w s k i: Architektura /XIV-XVIII w/, w: Urbanistyka i architektura Radomia, RTN, w druku.

55 R. B r y k o w s k i: Kazimierzowska fara w Radomiu, "Biuletyn Kwartalny RTN", VIII, 1971, nr 1, w druku.

56 R. B r y k o w s k i: Architektura, o.c.

57 W. K a l i n o w s k i: Dawny kościół parafialny Starego Radomia p.w. św.Wacława w Radomiu. Dokumentacja naukowo-histeryczna, Radom 1968, maszynopis.

58 Prace finansowane są przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach.

59 Wobec możliwości uzyskania obiektu o bardzo dużej kubaturze /gmach popijarski/ na siedzibę Muzeum Regionalnego istnieje tam moż-

liwość ulokowania dużej ekspozycji archeologicznej o charakterze dydaktycznym, obejmującej całokształt najdawniejszych dziejów kultury na terenie Polski i regionu radomskiego.

60 W związku z kontynuowanymi jeszcze w br. badaniami wału grodziska "Piotrówka" istnieje jeszcze możliwość przeniesienia profilu /naklejenie na płótno/ wraz z fragmentami konstrukcji drewnianych. Wydaje się, że należałoby na ten cel zdobyć odpowiednie środki, gdyż ekspozycja taka ma olbrzymie walory naukowe i dydaktyczne.

61 M.in. w Muzeum Regionalnym znajdują się fragmenty renesansowej kamieniarki wydobytej w wykopach prowadzonych przed kilku laty w sąsiedztwie zamku. Por. przyp. 10.

62 Najlepiej zachowany odcinek przy ul. Wałowej jest obecnie odsłonięty. Prócz tego zachował się znaczny fragment wmurowany w budynki przy ul. Reja /baszta?/ oraz odcinek muru w sieni domu przy ul. Rwańskiej. Fundamenty muru były odsłaniane przy pracach ziemnych w wielu punktach /m.in. baszta przy ul. Mireckiego/.

63 A. G r u s z e c k i: Wyniki badań murów obronnych w Radomiu i problemy ich konserwacji i ekspozycji, "Biuletyn Kwartalny RTN", VIII, 1971, z. 1, w druku.

Ryszard Zaręba

UROCZYSKA LEŚNE PUSZCZY KOZIENICKIEJ

Wśród nazw uroczysk leśnych wiele jest nazw ciekawych lingwistycznie, często już o znaczeniu zapomnianym, które nie zawsze jest dla nas zrozumiałe. Nazwy uroczysk są jednym z przejawów stosunku człowieka do przyrody. Stworzył je już człowiek pierwotny w celu użytkowym, aby ułatwić sobie porozumiewanie się w sprawie określonych miejsc terenu. W ten sposób powstały nazwy poszczególnych rzek, strug, błot, dolin, wyniesień terenowych, bagien, kęp, pól i uroczysk związanych fizjografią terenu. Również silnie utrwalone są w nazwach roślinność i zwierzcstan oraz gospodarka ludzka.

Umiejętność właściwego stosowania nazw geograficznych oraz wyciągania z nich konsekwencji geograficznych i historycznych, rozwinęła się już o tyle, że stanowi cały dział wiedzy zwany toponomastyką lub toponymią stojący na granicy pomiędzy geografiami, historią a językoznawstwem¹. Zagadnieniem tym niezwykle ciekawym dla przyrodnika tak się zafascynowałem, że w ramach opracowywania monografii historycznej i przyrodniczej Puszczy Kozienickiej² przy pracach terenowych i poszukiwaniach archiwalnych zebrałem, sądzę dość dokładnie, większość nazw uroczysk tego kompleksu leśnego. Ze względu na swoje kompetencje, będę starał się powiązać nazwy te z gospodarką leśną człowieka i aspektami przyrodniczymi. Sądzę jednak, że na podstawie zebranego materiału można by pokusić się o zbadanie np. rozwoju osadnictwa puszczańskiego, która według K. Podkańskiego³ leży na granicy kilku grup etnicznych. Tu zbiegały się prądy osadnicze z Małopolski i Mazowsza. Byłby to wdzięczny temat dla językoznawcy.

Całe pokolenia bartników, łowców, budników, a także kosiarzy, pastuchów lub nawet kłusowników wzbogacało ten przebogaty puszczański słownik.

Większość utworzonych nazw zanikała szybko, część jednak zawsze utrzymywała się, np. przy sporządzaniu map czy z okazji jakichś spraw sądowych. Nazwy osiedli ludzkich i rzek są zazwyczaj trwałe i nie łatwo ulegają zmianom, ale i one czasem zmieniały się, a szczególnie nazwy uroczysk.

Najstarszymi utrwalonymi nazwami są nazwy kątów bartnych i kniej. Początkowo mogły one obejmować duże obszary leśne, które dzielono w miarę intensyfikacji gospodarki leśnej - na mniejsze części, nadając im nowe miana. Mogły one rugować stare lub być równoległe używane jako synonimy.

Obok uroczysk figurujących w późniejszych czasach w urzędowych wykazach /mapach, operatach urzędzeniowych/ istniało bogate słownictwo będące w użyciu praktycznym bartników, administracji leśnej czy okolicznej ludności wiejskiej związanej z użytkowaniem Puszczy: wypasem bydła, gajeniem się /pozyskiwaniem drewna opałowego z powałów i leżaniny/, zbiorem owoców leśnych itp.

Obecnie nazwy uroczysk stopniowo zacierają się i giną, nie podtrzymywane przez administrację leśną, która posługuje się numeracją cyfrową oddziałów i literową pododdziałów /wydzielen drzewostanowych/. Oczywiście absurdalne byłoby posługiwanie się zamiast numeracją tylko nazwami uroczysk, które jako pojęcie przestrzenne są już w znacznym stopniu anachronizmami, natomiast zachowują one w pełni swe znaczenie naukowe /lingwistyczne/, a nawet nieraz i praktyczne. Jeszcze tylko robotnicy leśni posługują się przy określaniu miejsca pracy w lesie częściej nazwami słownymi, niż numeracją oddziałów. Należy dodać, że obecnie także /w niewielkim stopniu/ tworzone są nowe nazwy, które jednak są zwykle efemeryczne i zanikają po pewnym czasie.

Archiwum Radomskie i częściowo Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie posiada dość obfity zbiór kartograficzny map leśnych i urządzania lasu Puszczy Kozienickiej, w których podane są według ówczesnych zwyczajów nazwy straży, okręgów i obrębów leśnych. Szczególnie dużo materiału jest z pierwszej połowy XIX wieku, niewiele natomiast z końca XVIII wieku. Wcześniejszych materiałów mapowych jest brak. Najstarsze dane spotyka się u J. Gackiego. W przytaczanych przez niego "Aktach obelnego prawa" wymieniane są nazwy kątów bartnych, dróg, ługów, łąk i niwek leśnych z lat 1572-1835 oraz uroczysk z obszaru lasów należących do zakonu benedyktynów siecióchowskich⁴. Stale gromadziłem także ustne wiadomości nowopowstałych uroczysk i nazw jeszcze teraz aktualnie używanych.

Zebrany z tych trzech źródeł dosyć bogaty materiał, opracowałem w formie alfabetycznego spisu, z podaniem /jeżeli to było możliwe/ daty, kiedy wymieniono nazwę uroczyska, jego umiejscowienie na obszarze nadleśnictwa oraz w uwagach - pochodzenie nazwy i jej znaczenie. Uroczyska Puszczy Kozienickiej podane są z obszaru obecnie zajmowanego przez nią /tj. pięciu nadleśnictw: Garbatka, Jedlnia, Kozienice, Pionki, Zagożdżon/, natomiast tereny sąsiadujące z tymi nadleś-

nictwami /nadleśnictwa Zwolen i Studzianki/, które niegdyś wchodziły w skład puszczy w postaci straży /obrzebu/ Suska Wola i Stromiec - są traktowane marginesowo. Część nazw, które miały umiejscowienie terenowe naniesiono na mapy z odnośnymi numerami uroczysk.

Puszczańskie nazwy są przede wszystkim wytworem ludu, służyły celom orientacyjnym w zdobywaniu bogactw leśnych. Nazwy używane początkowo przez bartników utrwały się w gospodarczym podziale puszczy na "knieje" i "ostępy" w Polsce przedrozbiorowej. Niestety, nie dochował się jakiś dokładniejszy spis kniej z ilustracją przed XVIII w., przytaczane są one tylko w wypadkach spraw granicznych. Najstarszy znany podział na knieje pochodzi z 1793 r.⁵

Najbardziej utrwalił nazwy uroczysk stosowany w XIX w. podział przy urządzaniu lasu na straże, obręby, okręgi i oddziały, którym nadawano nazwy słowne i literację alfabetyczną. Nazwy straży związane były głównie z siedzibą podległego i ulegały stałej zmianie, w zależności od umiejscowienia leśniczówki. Mniej już zmieniane były nazwy obrębów, a stosunkowo rzadko - okręgów i oddziałów. Nazwy oddziałów nie były stosowane powszechnie, raczej używano na mapach oznaczeń literowych. Stosowano nazwy w podziale gospodarczym puszczy w urzędzeniu lasu z lat: 1805, 1810/11, 1835, 1849⁶.

Nazewnictwo zapożyczane było z dawnych nazw uroczysk i dopiero w braku konceptu i nieznanym miejscowej nazwy lasu tworzone sztuczne twory w rodzaju: "Koniec Lasu" lub dodawano przyimki "pod", "za", lub "przy" do nazwy sąsiedniego uroczyska np. "Podleniwa", "Pod Żurawie", "Za Ptami", "Za Przedrowem" /podwójnie użyty przyimek/ "Zadobrze", "Przybłotek" i wiele, wiele innych.

Odzwierciedlenie przyrody puszczańskiej, a zwłaszcza występowanie poszczególnych gatunków drzew, ma swoiste odbicie w nazwach uroczysk⁷, podobnie jak zwierzostan puszczy⁸. Poniższe zestawienie zilustruje występowanie drzew i drzewostanów Puszczy Kozienickiej:

brzoza: Brzeska Droga, Brzezina, Brzezinki, Brzeziny, Brzeźniczka, Brzoska Przecznic, Brzoza, Brzozownica, Brzozowica;

buk: Buczyna

cis: Cisiek

dąb: Dąb, Dąbki, Dąbski Lasek, Dąbrówka, Dąbrówka Lesiowska, Dąbrówki, Dąbrowska Góra, Dębiny, Dębowy Kierz, Dębowe, Dębochowa Droga, Krasna Dąbrowa, Królewski Dąb, Lesiowska Dąbrowa, Łubiana Dąbrowa, Mała Dąbrowa, Młyniskowa Dąbrowa, Oborna Dąbrowa, Rozstajna Dąbrowa, Świnia Dąbrowa, Zagożdżońska Dąbrowa, Zadąbie;

grab: Grabie, Grabniacka Łąka, Grabowy Ług;
 jesion: Jasionna, Jasionki, Jasienica /Jasionowa/;
 jodła: Jedlanka, Jodłowa, Jodlowiec /Jedlnia, Jedlińsk, Jedlanka/,
 Podjedliny;
 lipa: Gołe Lipinki, Lipinki, Lipiona, Lipiny, Lipy;
 modrzew: Modrzewek, Modra Choyna/?/;
 osika: Knieja Osikowa, Osiny, Osowy Ług, Osowiec, Osowie;
 sosna: Borek, Borki, Borkowe Łazisko, Borkowskie Kąty, Borucin,
 Borucińskie Góry, Boruciński Ług, Choiny, Chrośle, Chroś-
 lęcka Dróżka, Krzywy Bór, Krzywe Borki, Międzyborki, Nabo-
 ru, Półbór, Sosnowe Ługi, Sosnowy Grond, Sosnowy Ług;
 świerk: Skrzeczek.

Pozostałe gatunki drzew występujące w puszczy jak: klon, jawor, wiązy i olcha nie miały odzwierciedlenia w nazwach uroczysk. Szczególnie dziwny wydaje się brak nazw związanych z olchą, która jest pospolitym gatunkiem drzewa.

Praktyczną korzyść można by uzyskać studiując uroczyska z nazw "Modrzewek" i "Cisek", które świadczą o występowaniu niegdyś na obszarze puszczy obydwu tych gatunków drzew. Występowanie modrzewia, potwierdzają stare zapiski o budynkach modrzewiowych kościołów w Jedlni i Sieciochowie, a także nazwa uroczyska Modrzewina i Modrzejowa Góra w części dawnej Puszczy Stromeckiej.

Uroczyska związane z florą puszczy oraz z ogólnymi nazwami zbiorowisk roślinnych występują w takich nazwach, jak: Chmielnik, Czarny Lasek, Czoski Las, Gay, Kaczyniec, Kartoflane Góry, Kieszek, Kierz, Kobyli Las, Krzaki, Laski, Lasek, Laskowa, Lasówka, Leszczyny Ług, Rutka, Sady Kierz, Szeroki Las, Pod Kruszyną, Trzciniały Ług, Wrzesny Kąt.

Następujące uroczyska mają nazwy wywodzące się od zwierzyny: Bażantarnia, Bobrek, Cietrzew, Charcica, Chlewy, Gołąbczycha, Jaź, Jaźwiny, Jaźwie, Jaziew, Jelenie Góry, Jaśce, /Jastrzęcia, Kozienice/, Kobyli Grond, Kobyli Las, Koń, Kaczy Ług, Koryta, Koziniec, Meszne, Mrówki, Niedźwiedzia Głowa, Podorle, Pod Żurawie, Orle Góry, Ryczyńska, Sokole, Sokolnik, Sokoły, Świnia Dąbrowa, Trzeciż, Wiloza Góra, Wilozkowy Ług, Wiloży Dół, Wiloży Kąt, Zwierzyniec, Żurawnik, Za Żurawnikiem, Żurawi Ług.

Uroczysko Meszne nazwę swą bierze od staropolskich "mech" - niedźwiedzi, które tam miały mieć niegdyś swoje barłogi. Puszcza znana

była także z bobrów. Żyły one nad rzekami Radomką /Radomierzą/ i Zagóźdzoną /Czarną/. Dwie wsie służebne o tej samej nazwie - Bobrowniki, także świadczą o występujących tu niegdyś bobrach.

Stosunkowo najczęściej występują nazwy uroczysk związane z fizjografią terenu. Nadzwyczaj bogaty był język staropolski dotyczący określeń różnych form podmokłych terenów, których ilość w puszczy była znaczna. W przeróżnych odmianach występują różne ługi, łużyki, jak również łązy, łąziska, gozdy, gozdki, goździska, chrapy, chechły, biele, mokrzece, moczycza, błota, przybłotki, kalenie, smugi, doły. Poprzez podmokłe miejsca przechodziły gacie /groble/, zaś przez rzeki i strumienie - brody.

Większość bagien lokalnie zwanych ługami ma najczęściej następujące nazwy: Biały Ług, Biały Łużyk, Boruciński Ług, Grabowy Ług, Grąbkowe Ługi, Gronkowy Ług, Kaczy Ług, Karolków Łużyk, Kępiasty Ług, Kniejkowy Łużyk, Konopny Ług, Kowalów Ług, Kozieński Ług, Księży Ług, Leśny Ług, Leszczyny Ług, Łuzaki, Łużyk, Osowy Ług, Pasierbi Ług, Płaskie Ługi, Podleśny Ług, Pogorzały Ług, Przyjazny Ług, Sołów Ług, Sosnowe Ługi, Sosnowy Ług, Świeżowski Ług, Trzciniały Ług, Wilozkowy Ług, Wielki Ług, Wodny Ług, Wypalony Ług, Żurawi Ług.

Inne nazwy fizjograficzne były utworzone przede wszystkim pod wpływem ukształtowania terenu - Bernardowy Dół, Biele, Bielki Górne, Borkowe Łazisko, Bród, Chrapy, Cienka Ostrownica, Cupel, Dulowa, Dzielków Dół, Foretowa Grobla, Gać, Gliniaki, Głilonki, Gościska /Goździska/, Gozd, Gózd, Gozdek, Gozdki, Grondy, Gruba Ostrownica, Grzędy, Jamki, Jannice, Jaroszkowa Gać, Kalień, Kamień Opaci, Kamień Wielki, Kamień Pakossów, Kamień, Kamienna, Kamyk, Kobyli Grond, Kopanina, Lisowski Bród, Łaziska, Łazisko, Machniów Bród, Marków Lejek, Moczyczo, Mokre, Mokry Wierzech, Mokrzece, Morgi, Mostki, Mostek Królewski, Na Grobli, Nart, Niwka, Niziny, Nowiny, Pasierbi Dół, Pasy, Pieńki, Plecionki, Pod Grondami, Popławy, Popławie, Przybłotek, Przyjęczny Dół, Rów, Ryśtok, Smugi, Solone Bagna, Stawisko, Stoki, Stoozek, Strugi, Studzianek, Studzianki, Suchy Grond, Szczery, Szocyrek, Szerokie /Zagony/, Trzy Kopce, Wąskie /Zagony, Wysoko Grondzik, Wycięte Koło, Zakręt, Zagony, Załamanek, Zapadlisko, Za Przedrowem, Za Rowem, Zatoką.

Liczne wzniesienia wydmore są tu nazywane "górami", jest więc: Babcia Góra, Borucińskie Góry, Cholerna Góra, Czubata Góra, Dąbrowska Góra, Dziewcza Góra /Dziewicze Góry/, Górki, Jelenie Góry, Jaroszkowa Góra, Krzepcowa Góra, Leśniczego Góra, Łubiskowa Góra, Miłosne Góry, Orle Góry, Patkowe Góry, Płotkowa Góra, Podkowna Góra, Polickie Góry, Roskopana Góra, Sowa Góra, Wydatkowa Góra, Zbelcowa Góra, Żakowa Góra, Żebraka Góra.

Nazwy uroczysk pochodzące od eksploatacyjnej działalności ludzkiej na obszarze puszczy⁹: Bednarka, Biała Glinka, Browarka, Budy, Budki, Budziska, Cegielnia, Chlewy, Dragowiny, Działy, Dzichciorz, Dziechociarska Dróżka, Dziechociarskie Piece, Gęste Wycinki, Gliniaki, Kopalniaki, Kociołki, Kosieniec, Kopanina, Koryta, Koścowy /Piec/, Kuchnia, Łównica, Majdan, Młynek, Młyniska, Morgi, Mostek Królewski, Mostki, Niwka, Nowiny, Opłotki, Pasy, Pleńki, Piecznoin, Pieonik, Plecionki, Porąbka, Popielarz, Przebiory, Przesiek, Rusków Piec, Rozkopana Góra, Rów, Ruda, Rudki, Smary, Smolarska Droga, Smolarnia, Smolarz, Sokolnik, Stara Cegielnia, Topór, Węgielna Droga, Wygon, Wycięte Koło, Wydatkowa Górka, Zacinek, Zagony, Zwierzyniec, Żała.

Nazwy związane z bartnictwem: Bartnica, Durny Kąt, Kąty, Pasieka, Stanowisko, Wykna Łąka.

Nazwy związane z pożarami leśnymi: Pogorzały Ług, Pożary, Pożarnica, Pogorzałka, Podgorzałka, Spalony Zrąb, Wypalony Ług, Zdziary.

Nazwy łąk śródleśnych i pastwisk: Bułowa, Cesarka, Ćwieklina, Drożdżowe Łąki, Drozdowa Łąka, Dulowa, Jodłowa, Gładyska, Gołąbczycha, Grabniacka, Grzywaczowe Łączyny, Kuropieszczyna, Kamień, Karasiowa, Leniwka, Ligocina, Łównica, Marulowa, Malowa, Opacia, Papieżowa, Pasieka, Plana, Pionoczyna, Siecz, Szeliżyna, Siczkowa, Szymonowa, Warchołowa, Wsty, Wysoki Grondzik.

Nazwy niwek /gruntów śródleśnych/: Bernardowy Dół, Brzeziska, Dule, Dziechciorz, Golaskie, Grzęda, Grzędna Niwka, Kobusowa Niwa, Mogile, Naboru, Nowiny, Płachty, Płotna Droga, Pod Grondami, Podłęże, Rusin.

Uroczyska o różnych nazwach: Bełczączka, Chynów, Czerniawa, Ćwiertowa /Świertowa/, Cierkiewnik, Ciborówki, Dusiec, Dusek, Duże Ponty, Dyszczenko /Deszczynek/, Dzielny, Gałęcin, Gałęciniek, Gawczynek, Gończa /Gończowe/, Gończówka, Kocimowe, Kolonia, Kosienna Mogiła, Korab, Koniec Lasu, Leniwiec, Leniwka, Magdalena, Małe Ponty, Mamliniec, Nart, Nostrownica, Osiek, Poźnia, Polonia, Podskorowa, Rafał, Rajecznicza, Rosty, Rososz /Rosocha/, Słupica, Świątek, Skorżonki, Szyjak, Tekla, /Tetla/, Trzemuszo, Trzemusenek, Trupień, Ujazdy, Umarlaki, Wypyszek, Wichurka, Wdziki /Bździki/, Wersiednica, Wsty /Psty/, Wypytek, Wyprawy, Zbelec, Zadobrze, Zarosty, Zabrodnia.

Należy stwierdzić, że na terenie Puszczy Kozienickiej nazwy uroczysk konserwatywnie utrzymały się przez długie wieki i nawet zastosowanie od 1886 r. w podziale powierzchniowym numeracji oddziałów, nie zdołało całkowicie zlikwidować starych nazw. Obecnie przy szybszym tempie życia, migracji ludności wiejskiej i częstych zmianach administracji leśnej nie zawsze rekrutującej się z miejscowej ludności, trudniej utrzymują się stare nazwy.

Teraz, tak na mapach gospodarczych, jak i przeglądowych nowych operatów urzędzeniowych, z reguły pomijane są nazwy choćby najważniejszych uroczysk. Trafne i lapidarnie krótkie określenia fizjografii terenu, gatunków drzew niegdyś występujących lub zwierząt, czy gospodarki leśnej, ma swoisty urok dla leśnika i bardziej ułatwia zapamiętanie terenu danego nadleśnictwa niż suche cyfry oddziałów¹⁰.

Przypisy

¹ Zob. m.in. W. T a s z y c k i, Słowiańskie nazwy miejscowe /ustalenie podziału/, Kraków 1946; t e n ż e, Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1958 włącznie, Kraków 1960.

² R. Z a r ę b a, Historia Puszczy Kozienickiej do połowy XIX w., maszynopis pracy doktorskiej, SGGW, Warszawa 1963, t e n ż e, Puszcza Kozienicka w XVIII w., "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", XI, 1963, nr 2, s.257-269; t e n ż e, Puszcza Kozienicka, w: Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce, Warszawa 1965; t e n ż e, Przyroda i gospodarka leśna w nazwach uroczysk Puszczy Kozienickiej, "Nauczyciel Krajoznawca na Mazowszu", t. V, Warszawa 1965

³ K. P o t k a ń s k i, Puszcza Radomska, w: Pisma pośmiertne, I, Kraków 1922.

⁴ J. G a c k i, Jedlnia w niej kościół i akta obelnego prawa, Radom 1874; t e n ż e, Benedyktyński klasztor w Sieciechowie podług pism i podań miejscowych, Radom 1883.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie /cyt. dalej AGAD/, Archiwum Kameralne nr 391 - "Addytament do Mappy Ekonomii Kozienickiej 1786 R-u Delineowanej", urządzenie lasu z 1793 r.

⁶ AGAD Zb.kart.sygn. 68-4 - plan ekonomii Kozienickiej z XVIII w. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach, Oddział Terenowy w Radomiu /cyt. dalej APR/, Zb. kart., Zarząd Dóbr Państwowych /cyt. dalej ZDP/, Gub. Rad. sygn. 107 - "Starostey Ryczywoler-Wald", 1806 r., wyk. Ignacy Schüller; tamże, sygn. 133 - "Brulion pomiaru do planu ekonomii Kozienice", 1826 r., wyk. geom. Kotowski, skala 1:5000; tamże, sygn. 137 - "Miasto Kozienice" /mapa całości ekonomii Kozienice/, 1836 r., wyk. Franciszek Last, skala 1:20 000; tamże, sygn. 89 - "Plan dóbr i lasów rządowych klucza Stromiec", 1839 r., wyk. geom. Janczewski, skala 1:20 000, tamże, sygn. 79 - "Plan zbiorowy ekonomii Kozienice, Ryczywół, Stężyca, Sieciechów", oryg. 1845 r., wyk. geom. Steynbrych,

kopia 1846 r., wyk.geom. Franciozek Last. APR ZDP Komisja Województwa Sandomierskiego vol. 99 - "Lustracja Borów w Leśnictwie Kozienickim", 1811 r.; tamże, vol. 1399 - "Organizacja leśnictw", 1822-1827; APR ZDP Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu vol. 2573 - "Urządzenie leśnictwa Kozienice", operaty z 1835 i 1849 r.; APR ZDP /nieuporządkowane/ - operaty urządzenia lasu obrębu Kozienice z 1885 r.

⁷ J. K a r p i ń s k i, Drzewa, krzewy i rośliny zielone w świetle nazw uroczysk puszczańskich, "Echa Leśne", 1937, nr 32.

⁸ T e n ż e, Zwierzostan Puszczy Białowieskiej w świetle nazw uroczysk puszczańskich, "Echa Leśne", 1937, nr 30.

⁹ R. Z a r ę b a, Ślady działalności ludzkiej w drzewostanach Białowieskiego Parku Narodowego, "Sylwan", 1958.

¹⁰ Zob. też. O. H a d e m a n n, Uroczyska, "Echa Leśne", 1936, nr 21-24; t e n ż e, Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej, Warszawa 1939.

ZESTAWIENIE NAZW UROCZYSK PUSZCZY KOZIENICKIEJ

Lp.	Nazwa uroczyska	Lokalizacja	Data wymiennienia	Źródło	Uwagi
1	2	3	4	5	6
11	Augustowska Droga	Z 6, 7, 16, 48-50, 38, 39	-	15	m. Augustowem a Kociołkami oddz.
2	Babia Dąbrowa	Z 22	1835	10, 11	knieja, okr., /w związku z pobytam dworu królowej/
3	Babia Góra	Z 2, 3, 11, 12	1793	4, 9	łąki
4	Babie Łąki	na S od Zagożdżona	1844	10	kąt bart.
5	Bartnica	-	1783	1	
6	Bartnicka Droga	P 133, 46, 47	-	15	
7	Baśantarnia	G 153, 150	1778	1, 9	zbudowano tu dworek lipowy dla króla Stanisława Augusta
8	Bednarka	J nad Radomką k. Gaci	1844	10	
9	Bernacicha	G 63 Ac, 63d	1835	10	
10	Bernardowy Dół	G k. Psar	1810	7	niwka
11	Bełozączka /Bełżącka/ /Bełcząska/	P obecnie w. Bełżącka	1796	1, 4	kąt bart., 1811 r. las kontrowersyjny
12	Biała Glinka	J k. Jedlni	-	1	fabryka fajansu spalona w 1873 r.
13	Biała Szyja	w obr. Suska Wola	1810	7, 13	okr.
14	Biały Ług	P 163b, J 123-129	1801	7, 13	I ług, II okr. w 1849 r.

1	2	3	4	5	6
15	Białe Łużyk	P 130	-	15	okr. /ozn. bagna/
16	Biele	G w obr. Mozolice	przed 1795	2,11	okr.
17	Bielki Górne	K 8-10, 14-16	1819	8,9	na granicy kąta bart.
18	Blacharzów Uzok	G w. Policzna	-	15	jedna z odnóg rz.Radomki
19	Błędna Droga	Z k.Łubisk	1738	1	kąt bart.
20	Błędna Rzeczka /Błonna Rzeczka/	-	1738	1	kniewa obok pieca smolarskie- go
21	Błota	w obr. Ryczywół	1810	1	I okr., II grunt plebański
22	Błotka Droga	k.Słupicy	1525	1	1473 r., III k.w. Łanówek - wylesione, IV k.Brzeźnicy
23	Bobrek /Bobryk/	obecnie w.Januszno	1783	4	1473 r., w obr. Mleczna
24	Bocianiec	na N od Jastrzębi	1844	13	1835 r. - wylesione, VI k. oddz. 1810 r.
25	Borek	J 156, 163-167, 202- -204	1849	1,4,10	I kąt bart. II oddz. 1849 r.
26	Borki	J 106-112	1572	1,7,11	kąt bart.
27	Borkowe Łazisko	J k.Jedlni	1814	1	kąt bart.
28	Borkowe Kąty	k. Mąkos	1798	1	kąt bart.
29	Borucin	P 67, 62-68, 72-79	1793	4,8	I kąt bart. kniewa od 1849 r. II las kontrowersyjny k.Gzowic

30	Borucińskie Góry	P 68, 77	-	15	wydymowe wzniesienia
31	Boruciński Ług	P 68b	-	15	wydymowe wzniesienia
32	Bożomęcka Góra	G na S od Kociołków	1755	1,3	kąt bart.
33	Bór	K w obr. Ryczywół	1810	7,12	kąt bart.
34	Brodkowa Droga	P 9, 10, 19	-	15	okr. /dłuższe sosnowe/
35	Brody	I k w obr. Ryczywół II na N od Kozłowa	1810	1,7	niwa, obecnie las
36	Brodek	k. Korabia	1525	1	kąt bart. /1842 r. okr./
37	Broggi	J k.Gzowic	1842	13	kniewa
38	Browarka	Z 97, 98	1849	13	I kąt bart. II uroczyisko 1811
39	Bród	P 42c	-	15	
40	Brzezina	G 69f	1810	7	
41	Brzeziny	P 6, 7	1798	1,8	
42	Brzezinki	w obr. Ryczywół	1810	15	
43	Brzeźniak	Z 97-98	1525	1	
44	Brzeźniczka	P 167, 168, 177, 158	1738	1,15	
45	Brzeska /Brzoska/ Droga	P k. Żały	1798	1	
46	Brzoska Przecznicza	K	1614	1	
47	Brzoza	k.Mąkos nad Radomką	1793	4	
48	Brzozowica	k.Kosienica nad Radomką	1738	1,7	
49	Brzozownica	k.Słupicy	1830	10	

1	2	3	4	5	6
51	Budki	K k. Świerż	1819	11	oddz.
52	Budy	P k. Żaży	1799	1	kąt bart.
53	Budziska	G 70	1810	4	niwy, obecnie las
54	Bulowa	P 9f, o	-	15	żaka
55	Bsdy	w obr. Suska Wola	1810	3,4	oddz.
56	Bádziki		1793	3	kniewa
57	Cegielnia	P 143f	-	15	oddz.
58	Cemira	K 88-89	1810	7	oddz.
59	Cerkiewnik	G	1849	13	pastwisko
60	Cesarka	P 110d	-	15	
61	Charcica	K k. Kozienic	1798	1	
62	Chechel	k. Janikowa	1367	2	żaka /ozn. mokradła/
63	Chlewy	K 74-77, 87-92	1810	7,9	okr. wylesiony
64	Chmielnik	Z 13, G k. Śmietenek	1810	7,15	I gładzi zagonów II okr.
65	Choiny	Z 7-9	1845	13	I vel Choyne za Ptami II okr.
66	Choyne	Z 47, 51, 66-67; G 138	1810	10,13	oментарz z czasów zarazy
67	Cholerna Góra	Z 1	-	15	kąt bart., kniewa, obr. /ozn. krzewy/
68	Chrośła /Hroszła/	P 78, 70	1572	1,7	granica, kąt bart.
69	Chroślecka Dróżka		1738	1	
70	Chrysty	G	-	15	

71	Chynów /Hinów/	K	1793	4	straż
72	Ciborówki	P 107-108	-	15	oddz.
73	Cienka Ostrownica		1808	7	okr.
74	Cierkewnik	G 2-25 w obr. Bąkowiec	1849	13	kąt bart., kniewa, okr. 1835
75	Cietrzw /Trzeciź/	P 174, 173d	-	15	kąt bart., okr.
76	Ciosna	J /na Pn. od Jastrzębi/	1844	13	las kontrowersyjny
77	Cisek /Ciszek/	J 69-74, 83-88	1783	1,7	droga z Czarnej
78	Świertova /Świertova/	J 28-31, 38-42	1797	1,7	niwa
79	Świklina Łaka	k. Korabia	1799	3	kąt bart.
80	Cupel	Z 5	-	15	kniewa, okr. 1849
81	Czarnecka Droga		1805	1	oddz.
82	Czarny Lasek	w obr. Jedlnia	1810	7	granicznik
83	Czemiernia	K w obr. Ryczywół	1810	7,6	oddz.
84	Czerniawa	G 114-115, 119-121, 125-127, 132-134	1794	10,13	
85	Czoski Las	J 142-144	1811	7	
86	Cztery Kopce	K	1799	4,5	
87	Czubata Górnka	G 74	1835	11	
88	Czyżów	w obr. Suska Wola	1810	7,9	
89	Dąb	P 39	-	15	
90	Dąbki	J 40-42, 52-54	1811	7	
91	Dąbrowa	P 149e, 150d K 66-69, 78-82	1658 1810	1 7	I kąt bart. II okr.

1	2	3	4	5	6
	Dąbrowa	Z 33-32	1811	7	III kąt bart, IV część wylesiona
92	Dąbrowska Góra	J 205-210	1842	7	Jedna z Opłotkowych Gór
93	Dąbrówka	Z 38-39	1810	7	I okr. II pole k. Janikowa
	Dąbrówka Lesiowska	K w obr. Jasionna	1849	1,3	/1620/ III kąt bart. /1572/
94	Dąbrówka	J	1583	1	I okr. II kąt bart. w obr. Ryczywół
95	Dąbrówka	J 94-102	1849	12,13	kąt bart.
96	Dąbski Laszek	J 52-54	1810	7	I, II na W od Jastrzębi
97	Dębiny	N część okr. Popławy	1805	7,9	kąt bart.
98	Dębowe		1783	1	okr.
99	Dębochowa Droga		1798	1	
100	Dębowy Kierz	K 93-99	1849	13	
101	Deszczynek /Dyscenko, Deszczenko/	J 4-5, 8-11, 16-22	1798	1,4	kąt bart., od 1835 okr.
102	Dłutowa	k. Mokrzyca	1799	1	zagiębie nie terenu
103	Dobra	J w obr. Jedlnia	1810	1,7	wylesinno pod wieś
104	Doły	K w obr. Ryczywół	1810	1,7	kąt bart.
105	Dragowiny	P 64-65	-	15	
106	Drożdżowe Łąki /Drozdowa Łąka/ Dudek	k. Słupicy w obr. Suska Wola	1801 1810	3 7	okr. oddz.
107	Dudzin Kąt	G 69	1820	11	kąt bart., obecnie działki letniskowe

109	Dule	k. Nowej Wsi	1827	8,7	niwa
110	Dulowa	k. Makos	1765	1	łąka
111	Dulowa Gać	k. Makos	1785	1	
112	Dusiec		1814	9	
113	Dusek		1814	9	
114	Durny Kąt /Durnowo/		1797	1	kąt bart.
115	Dwojaki	K	1842	13	okr.
116	Dworska Sadzawka	G	-	15	
117	Działy	J 106-112	1811	7	okr. w 1849
118	Dziesiny	J 215-216	1849	10	
119	Dziechciorz	Z 134		9	niwa
120	Dziechciarska Dróżka		1805	1	
121	Dziechciarskie Plece	k. Słupicy	1614	1	oddz.
122	Dzidy	w obr. Suska Wola	1810	1,7	
123	Dzielków Dół		1614	1	
124	Dziewcza Góra /Dziewicze Góry/	J k. Słupicy	1367	1,4	knieja 1793
125	Forętowa Grobla	k. Paocyny	1575	1	I obr. II w obr. Stromiec
126	Gać	J 13-14	1811	7,12	okr. wylesiony
127	Gay	J w obr. Rajec	1849	10,13	knieja łąki wsi Augustów, okr.
128	Galęcin	P 60-61, 70-74	1793	4,9	oddz.
129	Galęcinek /Galancinek/	P 134	1810	7	kąt bart.
130	Gawczynek		1658	1	

1	2	3	4	5	6
131	Gęste Wycinki	P 179-180	1614	1	kąt bart.
132	Gliniaki /Gillonki/			15	
133	Głoka	z 9-8	-	15	
134	Gładki Łąg	Zw			
135	Gładyska	k. Małos	1751	1, 3	łąka
136	Głucha Dąbrowa	w obr. Suska Wola	1810	7	oddz.
137	Gołębozycha	k. Małos	1801	1, 3	łąka
138	Gołe Lipinki	K 68-70	1810		oddz.
139	Gołkowa Dróżka		1658	7	
140	Golaskie	G	1810	1	niwy
141	Gończa /Gończowie/	Z 73-76, 94-96	1849	4, 7	okr. /zn.gonitwa, polowa-
142	Gońców /Gończów/e/		1793	1, 4	nie/ kąt bart. knieja
143	Gończówka /Gońcówka/	Z 28-30, 55-57	1798	4, 9	od 1849 okr.
144	Goreńska Droga	P		1	
145	Gorzka Łąka	G. ur.Policzna	1766	15	
146	Gościaka			1, 9	kąt bart.
147	Gozd /Gózd/	J 14-15, 25-27, 36-37, K 44	1783	3, 4	I okr. od 1849 II ług
148	Gozdek		1614	1	
149	Góra Wyzwolenia	P		15	II okr.
150	Góra Stokowa	G. ur.Policzna		15	

151	Górki /a/	I P 32f, K 55-58, 70-73, III Z 59	1810	7	
152	Górna Droga	P 128, 135-159	-	15	
153	Góry Miłosne	P.	-	15	
154	Góry Frankowskie	ZW	-	15	
155	Góry Kostrowe	J	-	13	
156	Góry Karierskie	G	-	15	
157	Grabie	Z 91-93, 68-72, 79-83	1572	1	kąt bart. od 1835 okr.
158	Grabniacka Łąka	k. Małos	1765	1	
159	Grabów Las	w obr. Stromiec	1810	7, 12	obr.
160	Grabowy Lasek	Zw.	1842	8, 13	okr.
161	Grabowy Łąg	w obr. Jedinia	1810	7	niwa
162	Grabny Łąg	2 obr. Augustów	1819	1, 7	oddz. k.Kosienca
163	Granica	w obr. Augustów	1811	7	I okr. II linia graniczna
164	Granicznik	J	1525	2, 13	granica na SE puszczy
165	Grabkowe Ługi	J 105, 157	1810	7	
166	Gronkowy Łąg	J 154-155	1783	4	
167	Gronkowe Góry	J 136-137, 153-155, 162-163	1810	10	od 1835 okr.
168	Grondy	P 183	-	15	/ozn. kępy lasów pośród bagien/
169	Gruba Ostrownica	P 107-111, 119-122, 126-127	1835	10	okr.
170	Grzęda	k. Janikowa	1810	7	niwka
171	Grzędna Niwka	G	1810	1, 7	niwka

1	2	3	4	5	6
172	Grzywaczowe Łęczyny	P 35-36	-	15	wylesiony las
173	Grzybówka /Grzybowiec, Grzybów/	K obec. w. Jaszówka	1810	7, 8	okr.
174	Hulawa	G w obr. Bąkowiec	1849	10, 14	odds.
175	Jabłoni	w obr. Stroniec	1810	12	odds.
176	Jałeczna Górka	K w obr. Strugi	1827	9, 8	
177	Jamki	P 25o,d, 26b,d,e	1825	8, 15	
178	Jamnice /a/	P 156, 157, 166	1614	1	bagna
179	Janikowska Droga		1614	1	
180	Januszo		1793	4	knieja
181	Januszynska Droga	Z 111, 124, 133	-	15	
182	Jaroszkowa Dróżka		1765	1	granica kąta
183	Jaroszkowa Gać		1765	1	odds.
184	Jaroszkowa Góra	J 78-80	1849	13	bagna, knieja 1793
185	Jaśła /Jaśle, Jaśła/	na N od Kociołków	1755	1, 5	okr.
186	Jasionki	K 24-25, 29-33	1810	7, 9	okr. 1 obr.
187	Jasionna /Jasiony/	K 22-23, 25-28, 35-37	1810	7, 9	kąt bart., knieja od 1843
188	Jaśce /Jaszczce, Jejsce/	P w. Jaśce	1620	1, 4	osada
189	Jaźwie	P	1793	4	knieja
190	Jedlanka	J 32-34	1769	1, 3	ług i rzeczka
191	Jedlina	w obr. Suska Wola	1810	7, 8	odds. okr.

192	Jednoralskie /Generalskie/	obr. Kociołki		15	nazwa lasów majorackich
193	Jelenie Góry	K w obr. Mała Dąbrowa	1849	13	okr.
194	Jasienica /Jasionowa/	J k. Makos	1763	1	jedno z ramion rz. Radomki
195	Jodłowa	k. Jedlni	1765	1	łąka
196	Jodźwielec	P w obr. Makosy k. Szupicy	1811 1796	7, 9	I okr. wylesiony pod wieś II knieja kontrowersyjna
197	Kaczyniec		1810	7	niwka
198	Kaczy Ług	P 162		2	okr. /osn. biota niewy- sychająca/
199	Kaleń	G 86	1525	2	ług obsuszony
200	Kalonka /Kolanka/	Z 132	1621	1	łąka
201	Kamiień		1638	2	
202	Kamiień Opaci /K. Wiel- ki/	G k. Bogucina	1525	2	granicznik m. Policzna i Sieciechowiec
203	Kamiień Graniczny		XVIII w.	5, 3	granicznik m. Osarna
204	Kamiień Pakoszów	G w okr. Kaleń	1814	7	granicznik na S od Kalenia
205	Kamienna	G w obr. Molendy	1849	13	okr.
206	Kamienna Dąbrowa	P.	1845	13	
207	Kamienna Droga	G	1525	1	granica z Sieciechowiec
208	Kamienna Grobla	Z 77a okr. 77,78,79	1805	7, 12	okr. od 1835
209	Kamyk	G	1793	4, 13	knieja obr. 1849 obecnie wylesiony
210	Kamycka Droga	Z 111, 124, 133	-	15	
211	Karasłowa Łąka		1824	9	

1	2	3	4	5	6
212	Karbowego Łąka	G. ur. Policzna	-	15	
213	Karolków Łużyk	P 174	-	15	
214	Kartoflane Góry	P 172a, 171a, 166a, 165c	-	15	wydmore wzniesienia
215	Kąty		1763	1	łąka
216	Kępie	w obr. Suska Wola	1845	13	okr.
217	Kępiasty Ług	P 129 e		7	oddz. /ozn. krzak/
218	Kieszek /Kierz/	P 127, 128	1810	13	okr.
219	Klin	G 77-85, 108-109, 138	1849	15	
220	Knieja Osikowa	Z 120-121	-	15	
221	Kniejkowy Łużyk	Z 120b	-	15	
222	Kobylł Grond	J k. Makos Starych	1783	3	
223	Kobylł Las /Lasek/	Z 14-15, 34-35	1835	10	niegdys folwark obr. za- lesiony
224	Kobusowa Niwa	K k. wsi Łaszówka	1844	8,10	niwa
225	Kocimowe	J 32-37, 43-49, 56-62	1811	7, 11	okr.
226	Kociołek/i/	Z w. Kociołki	1615	1, 5	kąt bart. młyn i wieś
227	Kociołkowska Droga		1754	1	
228	Kolonka	J 134-135, 151-152	1849	10, 13	okr.
229	Kolonia		1814	1	
230	Koniec Lasu	G w obr. Bąkowiec	1849	13	okr.
231	Konopny Ług	P 90d	-	15	

232	Koń	J 69-74, 83-86	1835	11	okr. synonim nazwy Ciska
233	Kopalniaki	Z 76	1939/45	15	wyrabiano tu kopalniaki
234	Kopanina	na E od Zagóźdźona	1796		
235	Korab /Kurap/	w obr. Szupica, K 6	1793	4, 13	I knieja wylesiona, II oddz.
236	Korycińska		1793	4	kniewa
237	Korców Uzak	G. ur. Policzna	-	15	
238	Korytnica	P 85-89, 99-102, 112-114	1835	10, 11	okr.
239	Koryta		1814	7, 8	
240	Kosieniec /Kosiniec/	Z 89-93, 108-110	1685	1, 4	kąt bart. kniewa, okr. i rzeka
241	Kosiniec Dolny	w obr. Dąbrowa	1819	7, 8	okr.
242	Koścowy /Koszczowe/		1794	1,4	piec smolarza, kniewa
243	Koszczunki	k. Gorynia	1765	1	nad Radomką
244	Kotna Góra	J	-	15	
245	Kowalów Ług	P 176g	-	15	
246	Kozaczka	k. Rajca J 215-216	1835	11	
247	Kozienna Mogiła /Kosienna/	w obr. Rajec	1814	7	
248	Kozie Góry	Zw.	-	15	
249	Kozie Ługi	w obr. Suska Wola	1810	7	okr.
250	Koziński Ług	P 170 a	-	15	
251	Kozińska Droga /Kozienicka/	P 175, 165	1614	1	

1	2	3	4	5	6
252	Koźlakowa Knieja	w str. Gołębiów	1818	7	oddz. wylesiony z obr. Kłwatka
253	Krasna Dąbrowa	wieś Krasna Dąbrowa	1766	1, 4	kąt bartny, knieja obecnie wylesiona
254	Krępiec	G	-	15	
255	Królewska Droga	I w Z i P, II w G		1	drogi z czasów St. Augusta
256	Królewska Góra	K 11	1844	13	oddz.
257	Królewska Studnia	Z 77f		15	
258	Królewski Dąb	Z 77f		18	
259	Kruczek	K w obr. Ryczywół	1810	7, 12	kąt bart.
260	Kruszynny	K w obr. Ryczywół	1810	7	kąt bart.
261	Krzaki	Z 64, 65	-	15	
262	Krzyszowa Góra	G	1525	2	granica lasu
263	Krzepcowa Góra	G 81, 100	1849	13	
264	Krzywy Bór	G 96	1835	11	
265	Krzywe Borki	G 73	1810	7	
266	Krzyn	K w obr. Ryczywół	1810	7	oddz.
267	Ksieży Ług	P 162	-	15	
268	Ksieży Las	w obr. Suska Wola	1810	7	okr.
269	Kuchnia	Z 50d	1914	15	była tu kuchnia wojskowa
270	Kurnik		1801	1	knieja nazwana od zabi- tego handlarza

271	Kuropieszczyna Łąka		1765	1	
272	Leski		1658	1	
273	Lasek	P 1381, 139f	1604	1	
274	Lasłowa	k. Jedlino	1620	1	las wycięto na potaż
275	Las Kozłowski		1793	4	
276	Lasówka	obecnie w. Łaszówka	1844	13	knieja, okr. wylesione lasy majoratu Wilczkowo
277	Lardley Ścieżka		1783	1	wice
278	Lejtoczony Smug	w obr. Szupica Dolna	1849	13	obr.
279	Leniwa	P 38a, 39	1638	1, 4	kąt bart., knieja 1793
280	Leniwiec	P 40-45	1849	13, 10	okr.
281	Leniwa		1638	1	łąka
282	Lesłowska Dąbrowa	obecnie w. Dąbrowa	1572	1	kąt bart. teren wylesiony
283	Leśna Rzeka	G w obr. Mołody	1849	2, 10	okr.
284	Leśniczego Góra	P 147b	-	15	
285	Leśny Ług	G w obr. Ruda	1810	7	niwa
286	Leszczynny Ług		1614	1	
287	Lewaszowska Droga	P	-	15	
288	Ligocina Łączka		1620	1	
289	Lisłowski Bród		1783	1	
290	Lipi	w obr. Stromiec	1810	12	
291	Lipianki		1793	4	knieja
292	Lipinki	K 110-114	1849	13	I okr. II w obr. Stromiec

1	2	3	4	5	6
293	Lipy	w obr. Ryczywolskim	1810	7, 12	oddz.
294	Lipiny	K 50-52; 55-58 Z 31-33; 58-61	1810	4, 13	I okr. II okr. III knieja 1793
295	Lipiona	J 1-3, 12-15, 23-27	1810	7, 13	okr.
296	Lipny Dół	K w obr. Jasionna	1849	13	okr.
297	Łączyny Drożdżowe	P 96	-	15	
298	Ławki	w obr. Gołębiów	1829	8	okr. wylesiony
299	Łazisko/a/	J w obr. Słupca	1804	7	okr. wylesiony /ozn. zarosnięte bagna. I okr./
300	Łętowy Las	w obr. Stromiec	1810	12	oddz.
301	Łazowska Droga		1620	1	
302	Łównica	P 98	-	15	łąka
303	Łubiana Dąbrowa		1754	1	
304	Łubiska /Upiska/	Z 55, 56	1793	1, 4	oddz. okr. w 1835
305	Łubiskowa Góra		1751	1	okr.
306	Łuzaki	P 120	-	15	
307	Łużyk	P w Jaświu	1783	1	na granicy wojew. okr. wylesiony
308	Magdalena		1799	1	rzeka graniczna
309	Magoszowa Dąbrowa		1525	1	na granicy puszczy
310	Machniów Bród		1783	1	była tu karczma wojew.
311	Makosa	w obr. Gołębiów	1818	8	oddz. wylesiony
312	Majdan	F 181b	-	15	źródła rz. Leniwki

313	Maksymów Przejazd	G. ur. Bąkowiec	1785	15	
314	Małowa Łąka /Małowa/	J	1845	1	
315	Małe Ponty	P 101-102	-	15	
316	Małgie	J na S 101-102	1849	13	enklawa śródleśna w. Kozłów
317	Mała Dąbrowa	K 55-86	1849	10, 13	okr.
318	Małe Dębowe	w obr. Susza Wola	1845	10, 13	okr.
319	Mamlica	J 126b, 125b	1575	1, 15	bagna /ozn. maniacze, złudne/
320	Mardowska		1738	1	
321	Marków Lejek	G 62 f, c	1835	11	
322	Marulowa Łąka		1619	1	
323	Mariańska Droga	Z 22-26	1798	1, 15	
324	Meszne	J 89-93, 103-106, 157	1783	1, 4	knieja gdzie były nie- dziewidzie
325	Męmliniec		1797	1	
326	Mickowa Łąka	G	1797	15	
327	Międzyborki	P 80-84, 94-98	1822	9	okr.
328	Międzygóry	P	-	15	
329	Miłosne Góry	P 156, e, d	-	15	
330	Mleczna		1826	10	obr.
331	Młynek	J 215, 216	1849	10	okr.
332	Młynisko/a/		1614	1	
333	Młyniskowa Dąbrowa		1795	1	

1	2	3	4	5	6
334	Moczydło		1738	1	oddz.
335	Modra Choyna	K 45-47	1810	7	oddz. na N od Augustowa
336	Modrzewina	w obr. Stromiec	1835	12	oddz.
337	Modrzziejowa Górka	w obr. Stromiec	1835	12	
338	Modrzewek	Z 111-113	1572	1, 11	
339	Mogila	J w obr. Rajec	1818	9	oddz.
340	Mogile	K w okr. Struga	1827	10	niwka
341	Mokre		1798	1	
342	Mokry Wierzech	J 50-53, 63-67, 76-80 Z 118-122	1849 1849	4, 13	okr. knieja 1793 okr.
343	Mokrzec	w okr. Polonia	1799	3	
344	Morgi	P 17-21	-	15	
345	Mostek Królewski		1797	1	
346	Mostki	J 214 k	1849	13	oddz.wylesiony /część/ na N od Jastrzębi
347	Mostowe	J	1844	8	
348	Mrówki	k.Stoków		15	
349	Naboru	K k.obr.Struga	1827	9	niwka
350	Nad Dąbrową	Zw.	1845	10, 13	okr.
351	Nad Łakami	G k.Stocзка	1819	7	okr.
352	Nad Molendową Droga	G w obr.Molendy	1819	2	okr.
353	Nad Strugą	P	1842	13	okr.
354	Na Grobli	Z 123 b	-	15	

355	Na Kaleni	G obr.Molędy	1849	13	oddz.
356	Nart	G 71-76	1367	1, 4	knieja kontrowersyjna
357	Niedźwiedzia Głowa	za Słupią	1798	5	
358	Niwka	Z 59-61	1572	1	II niwa
359	Niziny		-	15	oddz.
360	Nostrownica		1805	1	obr.
361	Nowiny	IK 4, II k.Mąkos	1738	1, 9	łąka
362	Obłęcz	w obr. Stromiec	1810	7	
363	Oborna Dąbrowa		1798	1	
364	Obrazikowa Droga	P 45, 65	-	15	
365	Od Trzech Kopców	G w Nartach	1819	2	
366	Okólny Ług	Zw.	-	15	
367	Opacia Łąka	G w obr.Mozolice	1849	13	
368	Opatkowska Dróżka		1754	2	
369	Opłotki	Z 2-4		15	
370	Orla Góra	w połud.części puszczy	1525	2	granica puszczy
371	Orle Góry	PI3 f, 14 e	-	15	śródolesne wzniesienia
372	Osiek	P k.Cencyłówki, K k.Nowej Wsi	1624	1, 9	I kąt bart., łąki II niwa
373	Osiny	K 38-47, 64-65 J 101-102, 114-115	1849 1603	1, 11	okr. kąt bart., 1949 okr.
374	Osowiec /Osowie/		1630	1, 4	knieja 1793
375	Osowy Ług		1615	1	

1	2	3	4	5	6
376	Ostowia		1648	1	knieja
377	Ostrownica	P 94, 95	1793	4, 13	
378	Ostrów	kępa lasu na Wiśle	1511	2	
379	Pacyna		1572	1	
380	Pakoszowy Kamień	G na S od Kalenia	1526	2	granica lasu z Policzną
381	Paluszkowa Linia	P 21/22	-	15	linia podziału pow. lasu
382	Panieńska Niwa	J 116-122	1835	11	okr.
383	Papieżowa Łąka		1648	1	
384	Pasieka	P k. Makos	1785	2	łąka dworska
385	Pasierbi Dół	k. Szupicy	1801	1	
386	Pasierbi Ług	Zw.	1620	1	
387	Pastwisko	Z 10	-	15	
388	Pasy		-	15	odškodowania po I woj- nie światowej
389	Pasyjka	k. Jaśli	1799	2	na granicy lasu
390	Patek	K 26-27	1810	7	oddz.
391	Patkowe Góry	Z 37-38, 19		11	
392	Pazyanowska Dróżka		1635	1	
393	Pąty	P	1765	9, 4	
394	Piątakowa Niwa	Zw.	1845	11	okr.
395	Piecznik /Piecznik/	P 90-93, 99-102, 112-114, 124-125		1, 4	

396	Pietrzów	K w obr. Ryczewolskim	1810	7, 12	kąt bart.
397	Pieczoncin		1765	1	
398	Pieńki	Z na Z od Zagożdżona	1844	1	
399	Pionczyna Droga	P 163, 172, 173, 181	1796	1, 15	
400	Pionczyna Łąka		1795	1	
401	Piotrowska Droga		1799	1	
402	Piotrowicki Las		1864	14	kąt bart. najstarszego bartnika Wojciecha Rojka
403	Piątakowe Niwy	w obr. Suska Wola	1845	13	okr.
404	Piskornica		1857	14	okr.
405	Plant	P 46-51	-	15	
406	Plana		1572	2	łąka
407	Plecionki	G 44-46, 64-65	1849	13	okr.
408	Płachty	k. Makos Starych	1844	1	niwka
409	Płaskie Ługi	K 21-22, 24-25	1845	13	okr.
410	Płotkowa Góra	Z 34-38, 16-19	1835	11	okr.
411	Płotna Droga	G k. Rudy		2	niwy
412	Podczarnie		1614	2	
413	Podcisze	J 96-98	1811	7	oddz.
414	Pod Czowie	w obr. Jedlnia	1810	7	oddz.
415	Pod Dzutowem	J	1857	14	okr.
416	Podgorzańska /Pogorzańska/	G 67-68	1810	7	oddz.

1	2	3	4	5	6
417	Pod Grondami	k. Nowej Wsi	1827	9	niwa
418	Podjedliny	Z 57	-	15	
419	Podkępkami	G 124, 131	1845	13	
420	Podgóra	P 60, 69	-	15	
421	Podkowa Góra	G w obr. Studzianek	1810	7	
422	Podkociołki	G 57		15	
423	Pod Kruszyną	Z 5, 6	1835	11	okr.
424	Podleśny Łąg	G 57-59, 62-63A, 64-66, 174	1849	13	okr.
425	Podleniwa	P 40-45	-	15	
426	Pod Młyncin	w obr. Mleczna	1835	11	okr.
427	Podkącze	w obr. Słupica Górna	1810	7	okr.
428	Podłęże	w obr. Makosy	1810	7	niwy w. Jastrzębi
429	Podpaczyna		1619	1	
430	Podorle	P 12-14, 22-24, 31-33, 39-41	1811	7	okr.
431	Poddziałki	w obr. Rycywolskim	1810	7	kąt bart.
432	Podskorowa	J 68, 69, 54, 55	1810	7	okr.
433	Pod Stryjem	P 15-16, 25-27, 34-37	1849	13	okr.
434	Pod Farachą	G w obr. Bąkowiec	1818	1	odds.
435	Pod Wileszą Wola	Zm.	1845	15	okr.
436	Podgorzałka	J 191, 186	1810	7	

437	Pod Żurawie	P 80-82, 69-70	1810	7	
438	Pogotyszy Łąg		1754	1	
439	Pojazdzcze	w obr. Jedlnia	1810	7	niwa
440	Polonia	w obr. Słupica Górna	1793	4, 10	kniewa, okr. 1793
441	Polickie Góry	G 113 b, 108	1835	11, 15	odds.
442	Półbór	Z w. Augustów	1822	9	okr.
443	Połnia	w obr. Słupica Dolna	1849	13	okr.
444	Ponik	k. Brzeźniczki	1525	2	wzgórze - granica lasu
445	Ponty	P	1822	9	odds.
446	Popławy /Popławie/	w obr. Słupica Górna	1638	1, 13	kąt bart., 1849 okr. wyles.
447	Popielarz	P 70 b, 71 b	-	15	
448	Porąbka	k. Żdźdar	1804	6	
449	Pożarki	G ur. Policzna	-	15	
450	Pożary	Z 45, 46	-	15	
451	Porębki	k. Janikowa	1620	2	nazwa pola
452	Pożarnica	P 86 e, 87 b	-	15	
453	Przebiory	Z 87	-	15	
454	Przejazd	P	1839	11	Smolarnia zw. Kozieńcem
455	Przeoczna Droga	k. Kozieńca	1799	1	granica lasu
456	Przełajny Dół		1623	1	kąt bartny
457	Przesiek		1830	1	
458	Przędziny /Piętrzyń/	P 155 d, e, 156 f	1619	1, 4	blota, kniewa 1793

1	2	3	4	5	6
459	Przybłotek	K 54, 59-61	1845	10, 13	
460	Przyjazny łąg	Z 43 a	1811	7, 11	od 1835 okr.
461	Przyłączny Dół		1796	1	
462	Przyłek	J 5, 4	1808	7	
463	Przyma	K 91-92	1810	7	oddz.
464	Psańskie Niwki	G 57, 58		15	
465	Paty	na S od Augustowa	1793	1, 4	kniewja, pola wsi Augustów 1810
466	Pyszocek	J obok 211-209	1849	13	pola
467	Rafał	K w obr. Zbelec	1819	9	oddz.
468	Radomski Gościniec	J 212-214	1614	1	
469	Rajecznicza		1849	13	okr.
470	Rojkowa łąka		1795	1	
471	Rosesz /Rosok,Rosobha/	P 1-8, 17-19,	1810	7	okr.
472	Rosty	w okol. Wdzików	1612	1	
473	Roścień /Rozcień/	pod Jedlnią	1814	1	oparzeliska w 1821 osusz.
474	Resony łąg	K w obr. Ryczynowskim	1810	1	kąt bart.
475	Rozkopana Góra	Z 5	-	15	
476	Rozstajna Dąbrowa	Z 22-27, 52-54	1783	4, 13	kniewja, okr. 1849
477	Rów /za Rowem/	Z 20-21	-	15	okr.
478	Ruda	G 57-174	1792	4, 11	
479	Rudnik	w obr. Mleczna	1835	10, 11	okr. wylesiony

480	Rudzka Droga		1614	1	niwa
481	Rusin	K obok okr. Strugi	1827	9	piec smolarny
482	Ruskowy Piec		1783	1	niwa
483	Rudka	K w obr. Sokoły	1844	11	okr.
484	Rudki	K 9-11, 15-17	1819	9	
485	Ryczyska		1754	1	blota
486	Ryśtok	Z 101 c	-	15	kniewja
487	Sadokszowa Dąbrowa		1794	4	kniewja, okr. 1849 /ozn. ciemny krzak/
488	Sady Kierz	K 100-103, 62-63.	1793	4, 13	
489	Scietek			1	
490	Sękacz	G k. Słowików	1819	2	
491	Sewocha	k. Małkos	1765	1	
492	Siecz/a/	k. Chynowa	1808	1	łąka /ozn. koszenie/
493	Siczkowa Droga		1575	1	
494	Siczkowa łąka		1810	7	
495	Sienna Droga	P 148-150, 157-160	-	15	
496	Skarżowska Droga		1575	1	wzniesienia za Stokami
497	Skorzonki	P 43 d, e	-	15	/ozn. niskie drzewko, swierk/
498	Skrzeczek		1572	1	część wyles. pod w. Chinnów Nowy
499	Ślepoty	K 39-38	1810	7	kąt bartny, kniewja 1793
500	Słupica /Słubica/		1614	1, 4	
501	Słupica Dolna	obok w. Słupica	1849	13	okr.

1	2	3	4	5	6
502	Słupica Górna	obok w. Słupica	1849	13	okr.
503	Smary/a/	za rz. Rzekietka	1603	1	na granicy lasu
504	Ś/z/migło	k. Jaśli	1799	6	
505	Smolarnia	P 51	-	15	
506	Smolarska Droga		1781	1	
507	Smolarz	P 144 c, 145 b	1781	1, 7	łęg
508	Smugi		1810	1	
509	Sokole	k. Brzozy	1614	1	
510	Sokoły	P 169 e, 170 e, 178, 179	1607	1, 13	kąt bart.
511	Solone Bagna	P 175-178, 167-170, 159-152, 152-153	1849	1	okr.
512	Sołów Łęg	G 68	1819	2	oddz.
513	Sosnowa Wierzba	w obr. Stromiec	1810	7, 12	
514	Sosnowe Ługi	P 50 b, P 175-178, 167-170, 159-162, 152-153	1849	13	I łęg II okr.
515	Sosnowy Łęg	P 150 c, 151 d	-	15	
516	Sosnowy Grond		1751	1	
517	Sowia Góra	na N od Jaśli	1755	3	teren wylesiony
518	Spalony Zrąb	Z 108 b, c	-	15	
519	Spławy	K w obr. Ryczwolskim	1810	7	kąt bart.
520	Średnica	na Łaskiem	1804	1, 15	1849 okr. wylesiony

521	Stanowisko/a/	K 104-109	1810	7	obr. i okr. /miejsca gdzie bartnicy stawiali wozami/ oddz.
522	Stawisko	K 104	1819	9	
523	Stara Cegielnia	Z 35	-	15	
524	Stara Droga	P 145, 146, 152, 153, 161	-	15	
525	Stara Pacyna	na gruntach w. Kozłowa		1	
526	Stary Gościniec	k. Przyłęku	1808	1	
527	Starzyna	w obr. Suska Wola	1845	13	okr.
528	Stęgny		1796	1	
529	Stoki	J w obr. Swiertowe	1793	1	knieja, przez 4 lata huta szkła, wieś od 1864
530	Stoczek /Stożek/	G 116-117, 122-123, 128-130, 135-137	1811	7	okr.
531	Stoczki	J	1857	14	okr.
532	Stożowa Łąka	k. Kozłowa	1799	1	na granicy lasu
533	Stryj /alias Kosieniec/	u ujścia Leniwej	1765	1	kąt bartny, knieja 1794
534	Strugi	K 1-5, 8-20	1810	7	okr.
535	Studzianek/a/	G 116-117, 122-123, 128-130, 135-137	1793	4, 7	knieja, okr. 1811
536	Studzianki	G 145	-	15	
537	Studzianka	Zw.	1842	15	okr.
538	Srzemucha	w obr. Mleczna	1835	4, 10	okr.
539	Strzyżyna	w obr. Stromiec	1810	7, 12	obr.
540	Swiertowe/a/ /Świertowe/	J 28-31, 38-42	1797	4, 13	okr. 1849

1	2	3	4	5	6
541	Świerzowska Droga		1616	1	
542	Ś/s/wirozyna	w obr. Stronieć	1810	7, 12	
543	Świerzowski łąg	P 75 o, 74 o	-	15	
544	Świnia Dąbrowa	P 47-45	1849	13, 4	oddz., knieja 1794
545	Suchy Grond	G 71 a, b, o	1835	11	
546	Suchy łąg	G	1810	15	
547	Ssozery	K 54, 59-61		7	okr. /goże miejsca, halizny/
548	Szczyrek	P 96 d	-	15	
549	Szerokie /Zagony/	P 60-61	-	15	
550	Szeroki Las	P 25, 24	-	15	
551	Szeliżyna łąka		1799	1	
552	Szklany łąg	G ur. Policzna	-	15	
553	Szłizowa Droga		1575	1	
554	Szostakowa Niwa	pod Ciskiem	1808	1	
555	Szulcowe łąki	P 36-35	-	15	
556	Szyjak	P 136 d	-	15	
557	Szymonowa łąka		1814	1	
558	Taborowe Łuczki		1814	1	
559	Tekla /Tetla/	k. Płocznika		1	
560	Tłoka	Z 1-10, 2	1835	11	okr. /osn. ugor, oddóg/
561	Tomaszów	P	-	15	

562	Toporny łąg	bagna w obr. Topór	1755	1	okr.
563	Topór	za Starą Wsią	1810	7	oddz.
564	Topór Wyższy	w obr. Topór	1819	9	knieja i łąg
565	Topfowiska	G	-	15	
566	Trupień	P 148, 149, 145	1799	1, +	
567	Trzciniasty łąg	P		1	
568	Trzcinnik	Zw.	-	15	
569	Trzeciak/no/	P 173 d, 174 o	1796	1, 4	
570	Trzemusienko/-enek/	P 153	1614	1, 15	
571	Trzy Kępcy	K G	1819	2	graniczniki
572	Ujazdy	P 42 a	1754	1	kąt bart.
573	Umarłaki	w okr. Korab	-	15	wydymowe wzniesienie na granicy lasu
574	Wał		1796	1	
575	Warchołowa łąka	P 128, 136, 140, 137	1615	1	
576	Warecka Droga	P 60-61	-	15	
577	Wąskie /Zagony/	G	-	15	
578	Wdżiki /Będziki/		1619	1	kąt bart. /osn. śmier- dzące/
579	Wielka Góra	J	-	15	
580	Wiloza Góra	G w obr. Bąkowiec	1849	13	okr.
581	Wilozkowska Dąbrowa		1769	1	
582	Wilozkowy łąg		1621	1	
583	Wilozy Dół	G na S od Smietanek	1755	2, 13	II okr. k. Mirenia 1845

1	2	3	4	5	6
584	Wilczy Kąt		1769	1	kąt bart.
585	Wilczy Ług	G ur. Policzna	-	15	okr.
586	Wilka Dół	w obr. Suska Żola	1845	13	I oddz. II Ług
587	Wielki Ług	Z 30-31, 121-122, G	1810	7	narożny, granicznik
588	Wielki Kamień		1799	2	
589	Wersiednica		1795	1	
590	Wierzch Gończowa	Z w obr. Żubiska	1819	9	oddz.
591	Węgielna Droga	pod Osowiem	1796	1	
592	Węglarka	nad Żagą	1797	1	
593	Wodny Ług	P 65	-	15	
594	Wolska Dróżka	do Studzianek	1765	1	
595	Wólka	J	1867	14	okr.
596	Wpółbór		1783	1	
597	Wrzesny Kąt	G 70, 69	1835	11	
598	Wstowa Droga		1783	1	
599	Wsty	Z	1796	1	łąka
600	Wygon	Z 28, 54, 53, 29-32, 60-61	-	15	droga do przepędzania bydła
601	Wszaczka		1810	7	
602	Wykna Łąka	K w obr. Ryczwolskim	1754	1	kąt bart.
603	Węgielnice	k. Mąkos	1754	1	nad rz. Jesienicą
604	Wpytek		1572	1	

605	Wysoki Grondzik	k. Mąkos	1767	1	łąka
606	Wyższy Gołoborz	k. Jedlni	1818	1	oddz.
607	Wycięte Koło	P 138 h, 137 e	-	15	
608	Wypalony Ług	Z 33, P 151 b	-	15	
609	Wydatkowa Górka	P 47 c	-	15	
610	Zachlewie	K w obr. Ryczwolskim	1810	7	kąt bart.
611	Zacinek	przy Brzoszwickiej Drodze	1785	1	kniewa kontrowersyjna
612	Zadąbie	J 175, 178	1796	1	od 1843 - wieś, huta szklana przez 3 lata
613	Zadobrze	J	1808	1	
614	Zabrodnia		1582	1	
615	Zagajnik	P 6, 7	-	15	
616	Zagony	P 47-60	-	15	
617	Zajęcowa Góra		-	15	
618	Zakręt	K w obr. Ryczwól	1810	7	kąt bart.
619	Zakamanek	P 146/94/142	-	15	
620	Zagódkońska Dąbrowa	Z 38, 18, 19	1845	13	
621	Zagódkońska Droga	P 147-148, 156-160, 162, 176	1615	1, 15	
622	Zamłynie	K w obr. Ryczwolskim	1810	7, 12	kąt bart.
623	Zamoczydla	k. Mąkos	1765	1	odnoga rz. Radomki
624	Zamosckie Łąki	J	1797	1	łąki w. Poświętne
625	Zakorzyny	Zw	1845	13	okr.

1	2	3	4	5	6
626	Za Kątami	G 107, 108, 113A, 113B	1849	13	okr.
627	Zakrze		1842	13	okr.
628	Za Łakami			1	
629	Zapadlińska	Z 51, w obr. Suska Wola	1810	7, 15	II oddz.
630	Za Przechodnim Ługiem	Zw	1845	15	okr.
631	Za Przedrowem	G w obr. Młędy	1849	13	okr.
632	Zapyszczykiem		1810	1, 7	niwa
633	Zapłotna Droga		1607	1	
634	Za Pstami	Z 47-51, 66-67	1845	13	okr.
635	Zapassya	G 75	-	1, 15	
636	Zarosty /Za Rosty/		1614	1	obok drózek do pieców smolarzy
637	Zarosła Zagożdźnińskie	Z	1793	4	knieja
638	Zatoka		1606	1	
639	Zator	k. Sieciechowa	1673	2	wylesione w 1819
640	Za Żurawnikiem	Z 114-118, 127-131	1849	13	okr.
641	Zbelcowa Góry	K 93-96	1810	7	oddz.
642	Zbelec	K 93-101	1810	7	okr.
643	Zdziary	P	1819	1, 9	okr.
644	Zgliszyńska Droga	G na granicy z Poli- czną	1525	2	na granicy lasu
645	Zgliszyny	k. Policznej	1525	2	las kontrowersyjny

646	Zieleńska Łąka	k. Mokrzcza	1814	1	łąka
647	Zwierzyniec	k. Jedlni	1615	1	
648	Zwierzyniecka Droga		1606	1	
649	Łąka /Zała, Zoła, Żale/	P 5-6-7	1615	1, 4	kąt bart. /ługowiny po potażu/, knieja 1793
650	Żdziary /Żdiary/	P 171-174, 198-181	1809	1, 7	okr.
651	Żalska Droga	Z 108-110, 89		1	
652	Żakowa Góra /Sokowa/	Z 87-88, 106	1751	1	wydumowe wzniesienie
653	Żebraka Góra	J 130-133	1849	13	okr.
654	Żurawi Ług	G 57 e, 58 e	1810	7	
655	Żurawnik	P 128-132, 135-138, 140-141, P 66, 59	1614	1, 11	knieja 1793, okr. 1849
656	Żywa Woda	w Jedlni		1	sadzawka

Objaśnienia do tabeli

Stosowane skróty: k = koło; kąt bart. = kąt bartny; m. = między; m. = północ; obr. = nazwa obrębu; oddz. = nazwa oddziału; okr. = nazwa okręgu; ozn. = oznacza; pow. = powierzchnia; rz. = rzeka; S = południe; t. = teren; W = wschód; w. = wieś; Z = zachód; zw. = zwany.

Rubryka 1 - Liczba porządkowa

Rubryka 2 - Nazwa uroczyska. Synonimy nazw podano w nawiasach.

Rubryka 3 - Przy umiejscowieniu uroczysk w terenie posługiwano się mapami nadleśnictw z podziałem numeracji oddziałów dla nadleśnictw:

G - Garbatka z 1946 r.; J - Jedlnia z 1946 r.; K - Kozienice z 1954 r.; Z - Zagożdźkon z 1954 r.

W zestawieniu obok pierwszej litery nadleśnictwa podano numerację oddziału a nierzaz i litery pododdziału /np. G 68b/.

Rubryka 4 - Data wymienienia odpowiada źródłom wymienionym w rubryce 5. Nazwy uroczysk z dokładnym umiejscowieniem bez podania daty wymienienia /znak -/ ich w pismach lub na mapach używa się obecnie.

Rubryka 5 - Liczby w tej rubryce odpowiadają niżej podanym materiałom źródłowym i literaturze:

- 1 - J. G a c k i, Jedynia w niej kościół i akta obelnego prawa, Radom 1874;
- 2 - J. G a c k i, Benedyktynski klasztor w Sieciechowie według pism i podań miejscowych, Radom 1883;
- 3 - Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach, Oddział Terenowy w Radomiu /cyt.dalej APR/, Zb. kart. Zarząd Dóbr Państwowych /cyt. dalej ZDP/, Gub. Rad. sygn. 96 - "Mapa de-lineacji gruntów kontrolerejonalnych między dobrami KJMci tudzież Suską Wola, dobrami Sobolewskiego, chorążego W.K., szambelana JKMci", 1780 r., wyk. geom. Franciszek Placydy;
- 4 - Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie /cyt. dalej AGAD/, Archiwum Kameralne sygn. 391 - "Addytament do Mapy Ekonomii Kozienickiej 1786 R-ku Delineowanej", urządzenie lasu z 1793 r.
- 5 - AGAD Zb. kart. sygn. 68-4 - plan ekonomii Kozienice z XVIII w.
- 6 - APR Zb. kart. ZDP Gub. Rad. sygn. 107 - "Starostey Ryczywoler-Wald", 1806 r., wyk. Ignacy Schüller;
- 7 - APR akta ZDP - Komisja Województwa Sandomierskiego vol. 99 - "Lustracja Borów w leśnictwie Kozienickim", 1811 r.;
- 8 - APR akta ZDP - Komisja Województwa Sandomierskiego vol. 1399 - "Organizacja leśnictw", 1822-1827 r.;
- 9 - APR Zb. kart ZDP Gub. Rad. sygn. 133 - "Brulion pomiaru do planu ekonomii Kozienice", 1826 r., wyk. geom. Kotowski, skala 1:5000;
- 10 - APR akta ZDP - Komisja Rządowa Przyrządów i Skarbu vol. 2573 - "Urządzenie leśnictwa Kozienice", operaty z 1835 i 1849 r.;
- 11 - APR Zb. ZDP Gub.Rad. sygn. 137 - "Miasto Kozienice" /mapy części ekonomii Kozienice/, 1836 r., wyk. geom. Franciczek Lask, skala 1:20 000;
- 12 - APR Zb. Kart. ZDP Gub.Rad. sygn. 89 - "Plan dóbr i lasów rządowych klucza Stromiec", 1839 r., wyk. geom. Janczewski, skala 1:20 000;
- 13 - APR Zb. kart. ZDP Gub.Rad. sygn. 79 - "Plan zbiorowy ekonomii Kozienice, Ryczywół, Stężycza, Sieciechów", kop. 1846 r., geom. Franciszek Last /oryg. 1845 r. wyk. geom. Steynbrych/, skala 1:20 000;
- 14 - APR Zb. kart. ZDP /nieuporządkowane/ - operaty urzędzenia lasu - obręb Kozienice, 1885 r. /dawn. nr 674 - "kozienickaja dacza"/;
- 15 - nazwy stosowane obecnie uzyskane od pracujących w lesie.

Rubryka 6 - Uroczyska o jednej nazwie powtarzającej się w kilku miejscach mają opisy podane z dodaniem znaku I, II, III, itd. /również w rubryce 3/. Przy niektórych uroczyskach podano w nawiasie znaczenie danej nazwy.

Ryszard Nazarewicz

STAN BADAŃ NAD ZBRODNIAМИ HITLEROWSKIMI W OKRĘGU RADOMSKIM

Okręg Radomski, czyli tzw. dystrykt Radom, był jednym z 4 okręgów, na jakie zostało podzielone Generalne Gubernatorstwo - sztuczny twór okupanta. Obszar ten o ok. 24 500 km² powierzchni obejmował obecny teren województwa kieleckiego i wschodnią część województwa łódzkiego /powiaty radomszczański, piotrkowski, rawsko-mazowiecki, ze skrawkiem powiatów brzezińskiego i łódzkiego/ oraz z obecnego województwa katowickiego powiat częstochowski ze skrawkiem powiatu zawierciańskiego i myszkowskiego. W marcu 1940 roku obszar ten zamieszkiwało 2 726 516 osób, w tym 2 409 660 Polaków, 282 380 Żydów, 33 347 Niemców /Volksdeutschów/, 1129 innych narodowości.

Już po trzech latach, tj. na początku 1943 roku dystrykt Radom zamieszkiwało tylko 2 386 968 ludzi, a więc mniej o ok. 340 000. Planowa eksterminacja ludności trwała nadal. Obliczenia przeprowadzone w pierwszych latach powojennych przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich /cyt. dalej OKBZH/ w Radomiu wykazały, że w wyniku zbrodniczej działalności hitlerowskich władz okupacyjnych straciło życie 492 563 mieszkańców dystryktu, z tego 112 997 zamordowano na terenie dystryktu, pozostałych zaś uśmiercono w obozach zagłady. W przybliżeniu więc co piąty mieszkaniec Kielecczyny i południowo-wschodnich terenów Ziemi Łódzkiej zginął z rąk okupanta.

Aresztowano 83 328 osób, wywieziono do robót przymusowych 215 382. Spośród nich również pewna część poniosła śmierć. Ogółem więc straty ludności w wyniku okupacji wyniosły 860 549 osób, to znaczy stracił życie lub poważnie ucierpiał co trzeci mieszkaniec tego dystryktu. Straty w majątku narodowym wyniosły tu 181 milionów dolarów w złocie¹.

Dystrykt radomski GG został zorganizowany na podstawie dekretu Hitlera z 26 X 1939 r. Po trwającym od września okresie zarsądu wojsko-

wego, wprowadzona została administracja cywilna, na której czele stanął gubernator /początkowo zwany szefem dystryktu/ podległy Generalnemu Gubernatorowi Frankowi. Funkcję tę sprawował początkowo Karl Lasch, a od sierpnia 1941 r. Ernst Kundt. Władza policyjna spoczywała w ręku dowódcy SS i policji /SS- und Polizeiführer im Distrikt Radom/. Do 1941 r. był nim Fritz Katzmann, od 1942 r. Karl Oberg, a do końca okupacji /styczeń 1945/ Herbert Böttcher. Podlegał mu komendant policji i służby bezpieczeństwa /der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD/, tj. Fritz Liphardt do października 1943 r., a do końca okupacji Joachim Illmer oraz płk. Baehren, komendant policji porządkowej /der Kommandeur der Ordnungspolizei/, obejmującej policję ochronną /Schutzpolizei/ w większych miastach i żandarmerię, rozlokowaną na 37 posterunkach, po kilka posterunków w każdym powiecie. Niemieckiej policji porządkowej podlegała gęściejsza sieć posterunków policji polskiej tzw. granatowej.

W systemie okupacji hitlerowskiej aparat policyjny spełniał rolę podstawową, zaś w nim decydującą rolę odgrywała Sicherheitspolizei /Sipo/ i SD. W liczącym ok. 350 funkcjonariuszy ze stopniami SS urządzenie komendanta Sipo i SD w Radomiu szczególne zadania miał oddział IV - - tajna policja polityczna /gestapo/. W terenie działała sieć ekspozytur /Aussenstellen/ Sipo i SD w miastach powiatowych.

Ogółem w dystrykcie działało 1187 funkcjonariuszy policji niemieckiej, zwanych potocznie gestapowcami oraz żandarmami.

Niemiecki aparat policyjny sprawował de facto władzę decydującą o życiu i śmierci, stopniowo przejmując w swe ręce kompetencje cywilnych władz okupacyjnych. Obok funkcji terrorystycznych oraz specyficznie policyjnych, na nim faktycznie opierał się system przymusowej branki siły roboczej wykonywanej przez sieć Arbeitsamtów, system grabieży kontyngentów rolnych /Ernteerfassung/, system przesiedleń ludności, a w 1944 r. podlegała mu również budowa umocnień obronnych, służba graniczna /dystrykt radomski graniczył z ziemiami wcielonymi do Rzeszy/ oraz kontrwywiad wojskowy /Abwehra/. Przedłużeniem aparatu policyjnego w kolejnictwie była sieć posterunków Bahnschutzpolizei, a w przemyśle aparat ochrony przemysłowej /Werkschutz/, rozbudowany zwłaszcza w ośrodkach przemysłu zbrojeniowego, takich jak: Radom, Częstochowa, Starachowice, Skarżysko, Ostrowiec itp.

Należy podkreślić, że w dystrykcie radomskim istniało największe w GG skupisko przemysłu wojennego, nadzorowane przez władze Wehrmachtu, przemysłu przejętego przez wielkie koncerny niemieckie, zwłaszcza Hermann Goering Werke /Ostrowiec, Starachowice/ i Hugo Schneider AG - "Hasag" w Częstochowie i Skarżysku-Kamiennej. Rodzaj produkcji i jej

¹ Dane OKBZH w Radomiu, Archiwum Głównej KBZH - cyt. dalej AGKBZH, AGKBZH t. 18z/OR.

znaczenie wojenne wpływały na szczególne zagęszczenie sił okupacyjnych oraz nasilenie penetracji policyjnej i terroru w wymienionych ośrodkach przemysłowych.

Niemieckie siły zbrojne /Wehrmacht/ odgrywały również ważną rolę w systemie okupacyjnym. Uczestniczyły one, zwłaszcza od lata 1943 r. w akcjach policyjnych i dokonywały zbrodni na równi z policją niemiecką. Wszystkie jednostki Wehrmachtu w dystrykcie radomskim podlegały Nadkomendanturze Polowej /Oberfeldkommandantur - OFK/ 372 z siedzibą w Kielcach, przemianowanej na przełomie 1943/44 roku na OFK 603. Taki stan utrzymywał się do lata 1944 r., kiedy większa część dystryktu stała się obszarem przyfrontowym i znalazła się w strefie działań bojowych 9 armii oraz 4 armii pancernej /linia rozgraniczenia przebiegała na południe od Radomia i Piotrkowa/ i odpowiednia ich obszarów tyłowych /Korück 532 i 585/, z wyjątkiem części dystryktu na zachód od Pilicy, gdzie ewakuowaną do Radomska OFK 603 przekształcono w dowództwo 603 dywizji do zadań specjalnych, podległe Dowództwu Obszaru Tyłowego GG.

Poniższa tabela obrazuje przybliżoną liczebność sił okupacyjnych na terenie kielecczyny²:

Siły okupacyjne	Styczeń 1942 r.	Marzec 1943 r.	Wrzesień 1943 r.	Czerwiec 1944 r.
Policja i formacje pomocnicze	1450	2820	6300	4863
Wehrmacht i Waffen SS	1260	7600	11 430	15 850
Ostlegiony	-	4200	1200	720

Podobnie jak w całej Polsce, w Okręgu Radomskim najbardziej masową formą realizowania przez okupanta zamierzeń eksterminacyjnych w stosunku do narodu polskiego i innych narodów podbitych było masowe uśmiercanie ludzi - ludobójstwo, dokonywane w różnych postaciach - rozstrzeliwanie, wieszanie, palenie żywcem w domach, egzekucje dokonywane na miejscu, wywożenie więźniów na miejsca masowych egzekucji /np. Firlej k.Radomia, gdzie zamordowano ok. 30 000 ludzi, Raków k.Piotrkowa ok. 2000, Kielce-Stadion ok. 1000, Olsztyn k.Częstochowy ok.1000

² Wg B. H i l l e b r a n d t a: Partyzantka na kielecczynie 1939-1945, Warszawa 1967, s.118, z uzupełnieniem własnym. Dane oparte na meldunkach wywiadu Okręgu AK Radom nie obejmują powiatów Tomaszów i Piotrków, należących do Okręgu AK Łódź.

i wiele innych/, wywożenie do obozów śmierci dla natychmiastowego uśmiercania bądź zamordowania w procesie pracy niewolniczej lub drogą wyniszczenia przez głód, tortury i epidemie. Stosowaną nieraz metodą było tu również wywożenie z terenu dystryktu do obozów /głównie Oświęcimia i Gross-Rosen/ ludzi z tajnymi wyrokami śmierci, wykonywanymi po pewnym czasie w obozach. Formę tę stosowano wówczas, gdy ze względów taktycznych okupant chciał stworzyć pozory "zełżenia kursu" w stosunku do Polaków i pozornie osłabiać nasilenie zbrodni dokonywanych jawnie na terenie dystryktu. I na odwrót, stosowanie publicznych zbiorowych egzekucji, które wprawdzie obejmowały tylko niewielki liczebnie odsetek ofiar okupanta, lecz miały wielokrotnie większy skutek psychologiczny, pozwalała na zorientowanie się kiedy okupant dążył do wytworzenia atmosfery terroru, nie zamierzając niczym osłabić swej polityki eksterminacji. Zestawienie publicznych zbiorowych egzekucji dokonanych w zachodniej części dystryktu radomskiego wskazuje na nasilenie tej formy terroru hitlerowskiego w poszczególnych fazach okupacji³:

Rok i kwartał	1942	1943				1944				Razem
		I	II	III	IV	I	II	III	IV	
egzekucji publicznych, zbiorowych	3	-	3	2	13	9	9	1	6	46

Okupant dokonywał publicznych egzekucji zarówno w miastach, jak i we wsiach. Wsie polskie były jednakże obiektem szczególnego działania zbrodniczego w postaci akcji terrorystycznych i represyjnych, niesłusznie zwanych pacyfikacjami. Mieszkańców wyznaczonych przez władze hitlerowskie wsi rozstrzeliwano, wieszano, domostwa palono często wraz z zamkniętymi tam mieszkańcami.

Na podstawie dokonanego przez prof. Cz.Madajczyka zestawienia większych zbrodni dokonanych w latach 1939-1945 na ludności wiejskiej, obejmujących ponad 10 ofiar⁴, można obliczyć, że na 769 akcji z 19 762 ich ofiarami na terenie kraju, na dystrykt Radom /a więc dzisiejsze woj. kieleckie i odpowiednie części woj. łódzkiego i katowickiego/ przypada 154 egzekucji i 3984 ofiar. Stanowi to 20 % ogólnej liczby

³ R. N a z a r e w i c z: Nad górną Wartą i Pilicą, Warszawa 1964, s.188 /wyłączono tereny wcielone do Rzeszy/.

⁴ Cz. M a d a j c z y k: Hitlerowski terror na wsi polskiej, Warszawa 1965.

zbrodni popełnionych na ludności wiejskiej w kraju. Świadczy to o szczególnym nasileniu terroru na wsi w tej części Polski. Zajmuje ona smutne drugie miejsce - po Lubelszczyźnie.

Na terenie dystryktu radomskiego istniało ponad 60 obozów hitlerowskich, w tym obozy karne /największy w Bliżynie dla ok. 5000 Polaków, powstały tam po likwidacji obozu jeńców/, obozy pracy dla Polaków zmuszanych do pracy przy budowie fortyfikacji /1944 r./ oraz obozy pracy dla Żydów /powstałe po likwidacji gett, dla zatrudnianych w zakładach zbrojeniowych/.

Szczególne rolę odgrywały obozy utworzone w 1941 r. dla jeńców radzieckich. Zgodnie z meldunkiem Nadkomendantury Polowej 372, w dniu 11 XII 1941 r. w obozach na terenie dystryktu Radom było ok. 22 000 jeńców. Rozmieszczenie ich obrazuje następująca tabela⁵:

Miejscowość	Nazwa obozu	Liczba jeńców
Piotrków	Obóz A	350
Piotrków	Obóz B	100
Częstochowa	Koszary Płn.	5000
Częstochowa	Obóz n.Wartą	2500
Kielce	Stare koszary artyler.	1113
Nowa Słupia	Obóz Święty Krzyż	1488
Bliżyn	Obóz	6000
Końskie	Koszary Płn.	5260

W latach następnych powstały nowe obozy jeńców radzieckich m.in. koło Radomia. W obozach tych stosowano masowe ludobójstwo zarówno poprzez rozstrzelanie jeńców objętych selekcją na podstawie tzw. Kommissarenbefehl oraz opornych, ale także, przede wszystkim, drogą świądomego zagłodzenia oraz przez ohłód, choroby zakaźne itp. Na miejsce zmarłych przesyłano nowe transporty jeńców, tak, że liczba ofiar znacznie przewyższała jednorazowy stan obozów.

Według przybliżonych danych w Częstochowie pochowano 14 000 jeńców radzieckich, a w pobliskim Olsztynie 1500, w Bliżynie ok. 8000, w Kielcach 8000, w Końskich /Barycz/ 5000, tysiące spoczywają m.in. w Piotrkowie, w Chruszlicach i Wolskiej Dąbrowie p.Radom, w lesie ko-sowskim.

⁵ Wg St. J e l l e n t a, J. T o b i a s z: Problem jeńców radzieckich na terenie GG w świetle niektórych dokumentów niemieckich z 1941 roku, w: Najnowsze Dzieje Polski 1939-1945, tom I, 1966

Wśród wyniszczonych głodem jeńców prowadzono werbunek do formacji kolaboranckich, tzw. Ostlegione, których obozy ćwiczebne znajdowały się na poligonie w Kruszynie oraz w innych punktach. Wielu jeńcom udało się jednak uciec z obozów śmierci dzięki pomocy ludności polskiej, część z nich zasilila polskie oddziały partyzanckie, a zwłaszcza działające od wiosny 1942 r. oddziały GL.

Poza przedstawionymi wyżej zbrodniami przeciw ludzkości, stanowiącymi bezpośrednią realizację hitlerowskiej polityki eksterminacji narodu polskiego drogą ludobójstwa, władze okupacyjne dopuściły się na terenie dystryktu Radom wielu innych zbrodni. Przymusowy pobór siły roboczej i wykorzystywanie jej dla celów wojennych III Rzeszy w warunkach pracy niewolniczej, zorganizowanie gett dla Żydów i ich prześladowanie, cyniczna grabież w różnych formach, od przywłaszczania fabryk i majątków ziemskich, poprzez systematyczną grabież owo-ców pracy chłopów w postaci kontyngentów i wyzysk pracy robotników nędznie opłacanych i żywnych, aż do indywidualnych konfiskat i rekwizycji w domach, na ulicach, w pociągach itp., niszczenie dóbr kultury polskiej, zahamowanie rozwoju oświaty i dążenie do germanizacji pewnych kategorii ludności /Stammdeutsche/, wysiedlenia mieszkańców z terenów potrzebnych do celów wojskowych i innych - oto ważniejsze z nich.

Źródłem zbrodniczej działalności okupanta była ideologia hitleryzmu i wynikające z niej zasady polityki hitlerowskiej w stosunku do narodu polskiego. Natężenie tej działalności było zmienne i wpływ na to miały różne czynniki w różnych okresach. Spróbujemy prześledzić poszczególne etapy tej polityki.

Będą to zarazem wstępne wnioski dla periodyzacji problemu zbrodni okupanta w dystrykcie radomskim.

1. E t a p d z i a ł a ń w o j e n n y c h w e w r z e ś n i u 1939 r o k u

Okres ten obejmuje zbrodnicze bombardowanie otwartych miast i wsi przez Luftwaffe /np. m.Sulejów w pow. piotrkowskim zostało zniszczone w 80 %, zabito ok. 1000 jego mieszkańców/ oraz zbrodnie dokonane przez Wehrmacht na ludności polskiej i jeńcach pod pozorem walki z dywersantami /Freischärler/. Szczególnie ucierpiały tu powiaty częstochowski, radomszczański, piotrkowski, włoszczowski. W samej Częstochowie zamordowano 4 IX ok. 300 mieszkańców. W Ciepalewie zamordowano 8 IX - 300 polskich jeńców wojennych, faktów takich było znacznie więcej.

2. Okres od października 1939 do wiosny 1942 roku

Na czoło wysuwają się w tym okresie bestialskie represje wobec ludności powiatu opoczyńskiego i koneckiego dokonane w marcu i kwietniu 1940 r. pod pretekstem walki z "Oddziałem wydzielonym WP" mjr. Hubala-Dobrzańskiego /m.in. wymordowanie wsi Skłoby - 11 IV - 15 ofiar/. W maju 1940 r. rozpoczyna się planowa akcja niszczenia inteligencji polskiej /akcja A-B/, w ramach której rozstrzelano kilkaset osób w Częstochowie, Radomiu, Piotrkowie i innych miastach, później aresztowania oficerów rezerwy, nauczycieli /Lehreraktion 4 VI 1942/, wywózki do obozów itp. Równoległe trwały akcje policyjne pod pozorem walki z organizującą się konspiracją polską. Aresztowania komunistów po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej i w ślad za tym egzekucje, dokonywane po cichu w odludnych miejscach. Egzekucje publiczne były rzadkie /powieszenie 12 mieszkańców Słupi Nowej w pow. Kielce w odwet za zabicie żandarma 22 IV 1941 r., rozstrzelanie 44 chłopów w Karolinie pow. Kozienice 18 III 1942 r./. W ciągu 1940 r. cała prawie ludność żydowska została przesiedlona do gett, gdzie panowały niehumanitarne warunki bytowania i terror.

3. Okres od połowy 1942 do połowy 1943 roku

Największe nasilenie akcji eksterminacyjnych i terroru w połowie 1942 r. wiąże się z sukcesami niemieckimi na frontach i wzrostem potrzeb wojennych i żywnościowych III Rzeszy, dążeniem do stłumienia rozwijającej się od wiosny 1942 r. partyzantki oraz do "ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej". Nasilają się publiczne egzekucje zbiorowe najpierw we wsiach /29 VI 1942 r./ Wólka Milanowska pow. Kielce - 13 ofiar, 17 VII Dmenin pow. Radomsko - 11, 11 IX Rudniki koło Częstochowy - 20 ofiar itd./, a od października 1942 r. w miastach /powieszenie 30 Polaków w Radomiu, 9 w Kielcach, 29 w Skarżysku, 29 w Szydłowcu, 17 w Starachowicach.

W drugiej połowie 1942 r. nastąpiła niemal całkowita zagłada ludności żydowskiej, poprzedzona akcją mordów "profilaktycznych" w gettach w kwietniu 1942 r. Począwszy od sierpnia 1942 r. ludność gett wywieziono do Trebłinki, a ok. 14 000 zamordowano na miejscu. Pozostało ok. 30 000 Żydów skupionych w obozach pracy przy zakładach zbrojeniowych Hasag w Częstochowie, Kielcach i Skarżysku, a także w Piotrkowie, Radomiu, Ostrowcu, Pionkach, Bliżynie. Poza obozami częstochowskimi i one uległy stopniowej likwidacji.

Nasiliły się egzekucje na Polakach za udzielanie pomocy uciekającym i ukrywającym się Żydom. Rozgłaszały to również plakaty i prasa gadzinowa. W Ciepłelowie i Rekówce /6 XII 1942 r./ spalno za pomoc Żydom - 33 mieszkańców wsi.

W oparciu o wprowadzony rozporządzeniem Franka 11 VIII 1942 stan wyjątkowy na okres zbiorów z karą śmierci za uchylanie się od dostarczenia wygórowanych kontyngentów rolnych, nasilił się terror na wsi. Rekwizycje płodów rolnych były prowadzone głównie przez żandarmerię.

W tym czasie nastąpiło również szczytowe nasilenie łapanek i wywózek do pracy niewolniczej w Rzeszy. W okresie od października 1942 do marca 1943 wywieziono z dystryktu Radom 50 249 ludzi, tj. 25% wywiezionych z tego terenu od początku okupacji. Wzmógł się również przymusowy pobór do Baudienstu.

Do pomocy w akcjach policyjnych oraz do walki z działającą tu od wiosny 1942 r. partyzantką GL sprowadzono w listopadzie 1942 r. 2 nowe bataliony zabezpieczające Wehrmachtu /Sicherungsbat. 954 i 955/, które ulokowano w Skarżysku i Kielcach. Przybyły też 2 bataliony policyjne /Starachowice, Ostrowiec/. Nie udało im się jednak stłumić ruchu partyzanckiego, do którego na wiosnę 1943 r. dołączyły również oddziały AK i BCh. Zmusiło to władze okupacyjne do pewnej zmiany taktyki. Istotny wpływ na to miał również wynik bitwy pod Stalingradem.

Czasowo zaprzestano egzekucji publicznych w miastach - wyroki śmierci wykonywano przeważnie w obozach koncentracyjnych. Represje przybrały charakter bardziej chaotyczny, choć nie mniej bestialski /m.in. spalenie wsi Skałka Polska w pow. włoszczowskim 11 V 1943 r. i wymordowanie 87 jej mieszkańców, rozstrzelanie 227 chłopów w powiecie kieleckim, 167 w ilżeckim, 89 w opatowskim, 35 w koneckim itp.

4. Okres od połowy 1943 do połowy 1944 roku

W związku z nasileniem akcji partyzanckiej dotychczasowe siły policyjno-wojskowe okupanta w dystrykcie radomskim okazały się niewystarczające. Na żądanie władz GG skierowano tu w czerwcu 1943 r. kilka nowych batalionów policyjnych i SS, wydzielono 3 nowe bataliony zabezpieczające Wehrmachtu do walki z partyzantami i bataliony wartownicze do strzeżenia linii kolejowych i transportów. Siły okupanta na obszarze dystryktu Radom podzielono na 4 obszary ochronne /Schutzgebiete/ z siedzibą w Kielcach, Busku, Końskich i Radomsku, a te z kolei na obwody ochronne /Schutzbezirke/ i punkty oporu /Stützpunkte/. Nastąpiło szereg uderzeń na rejony działań partyzantki, połączonych z paleniem wsi i mordowaniem mieszkańców początkowo we wschodniej,

a następnie zachodniej części dystryktu /m.in. 12 VII 1943 r. - spalono wieś Michniów, pow. Kielce i zamordowano 265 jej mieszkańców, 17 X w Wólce Modrzejowskiej p. Iżża - 50, w Gębicach 11 XI - 27, w Krynkach pow. Opatów 11 XI - 22, w Bichniowie i Kurzelowie p. Włoszczowa - 62, w powiecie Radomsko - 6 I 1944 r. - ok. 30, w Bielinach pow. Kielce 19 III - 19, w Ujeździe p. Opatów 25 V - 64/.

Również miasta ugodziła fala terroru rozpętana w październiku 1943 roku i trwająca przez pierwsze miesiące 1944 r. w oparciu o rozporządzenie Franka z 2 X 1943 r. "O zwalczaniu napaści na niemieckie dzieło odbudowy", wprowadzające policyjne sądy doraźne, ferujące masowo wyroki śmierci bez dowodów winy. Nastąpiła seria publicznych egzekucji zbiorowych /m.in. 15 X 1943 r. w Skarżysku - 13 osób, 30 X we Włoszczowie - 28, 1 XI w Częstochowie - 10, 25 XI w Tomaszowie - 10, 16 XII w Gildach - 20 więźniów z Częstochowy, 12 II - 24 VI pod Piotrkowem - 139, 18 I - 18 V. w Tomaszowie - 130, 3 i 25 III 1944 r. w Częstochowie - 20/.

Mimo nasilenia terroru okupant nie osiągnął zamierzonych rezultatów. Partyzantka przetrwała ciężką zimę i wiosną 1944 r. rozwinęła akcję ze wzmożoną siłą.

5. Okres od połowy 1944 r. do wypędzenia okupanta w styczniu 1945 r.

Nowy etap związany był ze zbliżaniem się frontu do granic dystryktu Radom w wyniku letniej ofensywy Armii Radzieckiej. W połowie lipca 1944 w ręce SS i policji niemieckiej przeszło kierownictwo prac fortyfikacyjnych na rubieżach obronnych nad Wisłą oraz Pilicą, zapoczątkowanych jeszcze w końcu maja. Podstawową siłę roboczą stanowiła ludność polska schwyta w obławach i zmuszana do pracy, skoszarowana w specjalnych obozach.

Na początku sierpnia została wyzwolona przez Armię Czerwoną południowo-wschodnia część dystryktu /powiat sandomierski, część opatowskiego i stopnickiego/, a władze dystryktu przeniosły się w pośpiechu do Częstochowy i Radomska. Szereg jednostek Wehrmachtu udało się na front. W tej sytuacji czasowo zaprzestano egzekucji publicznych, poważnie osłabło przeciwdziałanie silnie rozwiniętej partyzantce. Wydany 6.VIII.1944 r. rozkaz Komendanta Głównego Sipo i SD w GG SS-Oberführera Bierkampa w sprawie aresztowania w największych miastach dystryktu Radomia i Częstochowie po 10 000 Polaków i rozstrzelania ich w wypadku wybuchu powstania pozostał na papierze, a władze dystryktu określiły go jako niewykonalny.

Dopiero nadejście nowych rezerw wojskowych i stabilizacja frontu umożliwiły rozpoczęcie we wrześniu 1944 r. nowych akcji przeciwparty-

zanckich, przy dużym udziale jednostek Wehrmachtu. Przybyły tu także jednostki SS i policji niemieckiej ewakuowane z Lubelszczyzny i terenów ZSRR. Nadal rozprawiano się z ludnością wsi, m.in. w sierpniu 1944 w Lipnie i Swaryszowie, pow. Jędrzejów zabito - 51 osób, 3 XII w Złotnikach - 18, w końcu września ponad 100 osób w Koneckim, 7 XI w Bryzgowie pow. Przysucha - 22, 3 IX 1944 spalono osadę Radoszyce, zabito 20 mieszkańców, 30 XI spalono wieś Zygmunów w pow. koneckim i zamordowano 46 jej mieszkańców. W ostatnich miesiącach 1944 r. znów wzmożono akcje policyjne, obławy i aresztowania w miastach /m.in. 4, 23 XI i 15 XII w Częstochowie aresztowano łącznie 428 osób, głównie członków PPR i AL/. Znow zaczęto stosować egzekucje publiczne 11 IX w Tomaszowie /37 osób/, 19 X i 11 XII w Piotrkowie /40 osób/ 29 XII w Radomsku - 20, a jeszcze 8 I 1945 spalono żywcem 46 mieszkańców osady Przyrów w pow. częstochowskim.

Ten krótki przegląd pozwala na stwierdzenie, że największe nasilenie terroru hitlerowskiego przypadało na okresy względnej słabości polskiego ruchu oporu /1940 r./ czy początkowe okresy działalności partyzanckiej /1942, a także 1943 r./, podejmowanej przez oddziały o stosunkowo niewielkiej liczebności /w 1942 r. działało tu 5 oddziałów GL, 1 BCh i 1 "Jędrusiów", w 1943 r. zaś operowało 16 oddziałów GL, 10 AK, 5 BCh, liczących po kilkudziesięciu partyzantów/. Terror zmniejszał się w okresie zaabsorbowania sił wroga przygotowaniami do agresji na ZSRR /1941/ oraz do obrony przed zbliżającą się Armią Radziecką /1944/. W miarę nasilania się ruchu partyzanckiego, obejmującego latem 1944 roku tysiące żołnierzy AL, AK, BCh, zmniejszało się nasilenie zbrodniczej działalności okupanta hitlerowskiego oraz liczba jego ofiar.

Poważne znaczenie dla ograniczenia rozmiarów i skutków terroru hitlerowskiego miała patriotyczna postawa ludności polskiej, jej nieugięty opór wobec antypolskich zarządzeń władz hitlerowskich, a zwłaszcza zbrojna walka najbardziej aktywnych elementów społeczeństwa polskiego przeciw hitlerowskiej maszynie okupacyjnej i wojennej w obronie fizycznej egzystencji narodu. Sprzyjały temu żywe na Ziemi Kieleckiej i Łódzkiej tradycje walk partyzanckich 1863 roku, walk rewolucyjnych 1905, walk klasowych w okresie międzywojennym. Ten powszechny ruch oporu okupant próbował stłumić w zarodku metodami bestialskiego, ślepego terroru, mimo to nie tylko nie zdołał go zwalczyć, lecz na skutek jego rozwoju i umasowienia musiał w znacznej mierze ograniczyć stosowanie metod jawnego, niemaskowanego terroru.

Powyższe stwierdzenia wynikają również z zestawienia liczby egzekucji, wykonanych przez okupanta w województwie kieleckim⁶, z tym, że dla roku 1942 należy dodatkowo uwzględnić ok. 14 000 zamordowanych w gettach w czasie akcji "profilaktycznych" na wiosnę 1942 r. i w trakcie likwidacji gett jesienią 1942 r.

Rok	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Liczba egzekucji	6	17	15	84	330	163	2
Liczba ofiar	24	1693	184	1285	3631	2017	9

Podobną poprawkę dla uzyskania właściwego obrazu natężenia terroru i ludobójstwa hitlerowskiego należałoby zastosować również w poniższym zestawieniu większych akcji eksterminacyjnych w dystrykcie Radom⁷.

Rok	1939-41	1942	1943	1944	1945
Liczba akcji eksterminacyjnych	10	39	154	124	7

Na przykładzie dystryktu Radom, regionu o dużym nasileniu partyzantki i wszelkich innych form walki zbrojnej z okupantem, można więc dojść do następujących wniosków:

- nasilenie akcji terrorystycznej okupanta było podyktowane względami politycznymi, wynikającymi z ogólnych zamierzeń eksterminacyjnych w stosunku do ludności Polski. Realizację tych zamierzeń ułatwiał brak zbrojnego oporu, zwłaszcza ze strony ludności gett;
 - w przeważającej liczbie wypadków represje wroga, w postaci palenia wsi i mordowania ich mieszkańców oraz tzw. zakładników, były wistocie zastosowaniem planowej polityki eksterminacyjnej, godzącej zwłaszcza w bezbronnych mieszkańców.
- Operowanie pretekstem "samoobrony", "odwetu", "zwalczania zamachów" itp. miało na celu psychologiczne oddziaływanie i sparaliżowanie oporu społeczeństwa polskiego;

⁶ B. H i l l e b r a n d t: o.c., s.26. Obliczenie nie obejmuje terenów dystryktu należących dziś do woj. łódzkiego i katowickiego.

⁷ Wg aktu oskarżenia w procesie Herberta Böttchera, AGKBZH t.VI.

- nasilenie i umasowienie akcji zbrojnej oraz partyzantki wpływało na ograniczenie siły i rozmiarów represji okupanta, przyczyniało się do demoralizacji jego kadr oraz pomocników, ułatwiało uniknięcie represji ludziom zagrożonym przez okupanta, podtrzymywało na duchu ludność polską;

- wbrew twierdzeniom wysuwanych przez niektórych historyków zachodnoniemieckich i innych, jakoby represje spowodowane były agresywnymi działaniami polskiego ruchu oporu wobec stojących na straży porządku sił okupacyjnych, nie istniał bezpośredni związek pomiędzy nasileniem walki zbrojnej a nasileniem terroru hitlerowskiego.

Ogrom zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego w dystrykcie radomskim, /nie mówiąc już o jego znaczeniu społeczno-politycznym oraz jako ośrodka walki zbrojnej z okupantem/ uzasadnia potrzebę rozwinięcia badań naukowych poświęconych temu zagadnieniu. Tymczasem jednak do dziś nie ma pracy naukowej poświęconej całokształtowi polityki i działalności okupanta hitlerowskiego na tym terenie. W ostatnio wydanej pracy zbiorowej Z dziejów Ziemi Kieleckiej 1918-1944 /KW 1970/ problem ten został całkowicie pominięty. Nic nie wskazuje również na podjęcie tych badań w najbliższej przyszłości.

Nie oznacza to jednak, że osiągnięcia badawcze w tej dziedzinie są małe. Wyniki ich jednak znajdują się w rozproszeniu i stanowią:

- albo fragment całokształtowych prac badawczych np. polityki i zbrodni okupanta w skali ogólnokrajowej,
- albo fragment tła w pracach poświęconych walce z okupantem i partyzantce na tym terenie,
- albo dotyczą części omawianego terenu /powiatu, miasta czy nawet mniejszego rejonu/.

Rozproszenie i fragmentaryczność prac badawczych oraz ich wyników zawartych w dostępnych publikacjach poważnie utrudniło opracowanie niniejszego szkicu. Możliwe są tu pominięcia i opuszczenia, tym bardziej, że autor nie dysponował informacją o pracach i planach badawczych OKBZH w Kielcach. Dawny teren dystryktu należy dziś do trzech województw, co nastęrcza duże trudności, np. przy dokonywaniu zestawień liczbowych i uogólnień.

Wśród prac syntetycznych poświęconych całości polityki okupanta, w znacznym stopniu uwzględniają problematykę dystryktu radomskiego prace Czesława M a d a j o z y k a: Generalna Gubernia w planach hitlerowskich /Warszawa 1961/ oraz Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939-1945 /Warszawa 1965/, a także Karola M. P o s p i e s z a l s k i e g o: g o

Hitlerowskie prawo okupacyjne w Polsce. Cz.II Generalna Gubernia.Wy-bór dokumentów i próba syntezy /Poznań 1958, jako Documenta Occupa-tionis,t. VI/.

O egzekucjach i miejscach straceń mówią opracowanie Kazimierza L e s z c z y Ń s k i e g o: Eksterminacja ludności na ziemiach pol-skich, "Biuletyn GKBZH", t.VIII /woj. kieleckie/ i t.X /woj.łódzkie/ oraz Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa /Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, Warszawa 1966/.

Pewien fragment działalności gestapo i jej penetracji politycznej omawia R. N a z a r e w i c z w artykule Narodowe siły zbrojne na Kielecczyźnie w świetle dokumentów Sicherheitspolizei, w Najnowszych dziejach Polski, tom IV.

Działalność i zbrodnie Wehrmachtu na ludności cywilnej i jeńcach wojennych m.in. w dystrykcie radomskim omawia Szymon D a t n e r: Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych /Warszawa 1964/ oraz 55 dni Wehrmachtu w Polsce. Zbrodnie dokonane na polskiej ludności cywilnej w okresie 1 IX - 25 X 1939 r. /Wyd. MON 1967/, artykuły Kazi-mierza R a d z i w o Ń c z y k a: Niemieckie siły zbrojne w okupowa-nej Polsce /WPH 1962 nr 3 i 4/ oraz Stefana J e l l e n t y i Ju-liana T o b i a s z a: Problem jeńców radzieckich na terenie GG /w: Najnowsze Dzieje Polski 1939-1945, tom X 1966/.

Zbrodnie popełnione przez okupanta na ludności żydowskiej m.in. w dystrykcie radomskim omawia Artur E i s e n b a c h: Hitlerowska po-lityka zagłady Żydów /Warszawa 1961/, a szereg faktów pomocy udziel-nej ludności żydowskiej i zbrodni okupanta popełnianych na Polakach za udzielanie tej pomocy przytacza Szymon D a t n e r: Las sprawie-dliwych. Karta z dziejów ratownictwa Żydów w okupowanej Polsce /War-szawa 1968/.

Spośród prac poświęconych walce z okupantem i ruchowi oporu, w których zobrazowana jest również zbrodnicza działalność okupanta w dystrykcie radomskim lub poszczególnych jego częściach wymienić na-leży Bogdana H i l l e b r a n d t a: Partyzantka na Kielecczyźnie 1939-1945 /Warszawa 1967/, Stefana S k w a r k a: PPR, GL i AK w okręgu radomskim 1942-1945 /maszynopis pracy doktorskiej w WSNS/, omawiającą m.in. działalność okupanta we wschodniej części dystryktu ra-domskiego, Ryszarda N a z a r e w i c z a: Nad górna Warta i Pilica /Warszawa 1964/, omawiającą problemy okupacji w zachodniej części dystryktu /okręg częstochowsko-piotrkowski PPR, GL i AL/, a w połud-niowej części dystryktu - praca Władysława W a Ź n i e w s k i e g o: Walki partyzanckie nad Nidą /Warszawa 1969/. Również książka Cesa-rego C h l e b o w s k i e g o: Pozdróćcie Góry Świętokrzyskie /War-

szawa 1968/, poświęcona oddziałowi AK i jego dowódcy Janowi Piwniko-wi "Pomuremu", omawia niektóre zbrodnie okupanta i działalność ge-stapo w rejonie Kielc.

Opisy zbrodni hitlerowskich zawiera również wiele wspomnień, któ-rych pewna część posiada elementy opracowania. Należą do nich Józefa P a w l a k: Pięć lat w szeregach armii podziemnej /Warszawa 1967/ o powiecie kozienickim, Eugeniusz D a b r o w s k i: Szlakiem Jedru-siów o powiecie sandomierskim, o powiecie radomskim, iłżeckim, ko-zienickim piszą Józef J a r o s z: Ze wspomnień dowódcy okręgu GL i AL /Warszawa 1962/, Władysław R o g a l a: Chocza walczy /War-szawa 1963/, Władysław G o ł ą b e k: Bez rozkazu /LSW 1968/, o ope-towskim Władysław Z w i e j s k i: Walczyli w Chłopskich Batalio-nach /LSW 1964/, o częstochowskim Mieczysław J a n i k o w s k i: Próba tamtych dni /Warszawa 1964/. Przeżycia w więzieniu gestapo w Radomiu opisuje m.in. Zacheusz P a w l a k: Przeżyłem /Warszawa 1969/

Najwięcej prac poświęconych działalności i zbrodniom popełnionym przez okupanta w poszczególnych powiatach i miastach dystryktu odno-si się do Częstochowy. Autorem kilku jest Jan P i e t r z y k o w s k i. Są to: Hitlerowcy w Częstochowie 1939-1945 /Poznań 1959/, której treść miejscami rozszerza się na problemy innych regionów dy-stryktu Radom, Hitlerowcy przed sądem w Częstochowie /Wyd. Śląsk 1964/, W obliczu śmierci /jw. 1966/ oraz Łowy na ludzi /jw. 1968/ poświęco-ne działalności Arbeitsamtu w Częstochowie. Losowi ludności żydow-skiej w Częstochowie poświęcona jest książka o martyrologii i walce getta częstochowskiego /Wyd. ŻWH 1950/ i artykuł O pracy przymusowej ludności żydowskiej w Częstochowie /"Biuletyn SIM" 1957 nr 22/.

Zbrodniom hitlerowskim w powiecie włoszczowskim i na sąsiednich terenach poświęcona jest praca Tadeusza M a c z y Ń s k i e g o Tra-gedia Skałki Wolskiej /maszynopis wyd. KiW/ i kilka artykułów w pra-sie. Antoni A r t y m i a k wydał książkę Ofiary zbrodni niemiec-kich w powiecie jędrzejowskim /1947/, H. S m a r z y Ń s k i o po-wiecie Busko-Zdrój /Kraków 1967/.

Szereg mniejszych publikacji prasowych /zwłaszcza w "Słowie Ludu", "Za Wolność i Lud" i "WTK"/ omawia poszczególne fakty zbrodni hitle-rowskich oraz problematykę związaną ze ściganiem i karaniem zbrod-niarzy hitlerowskich działających w latach 1939-1945 na Kielecczyź-nie i sąsiednich terenach.

O ile wiele spośród wymienionych wyżej zbrodni hitlerowskich w dy-strykcie radomskim zostało już w jakimś stopniu objęte zainteresowa-niami historyków, są jeszcze problemy zupełnie nie zbadane. Odnosi się to zwłaszcza do zbrodni popełnionych na dzieciach polskich, zbro-dni niszczenia kultury polskiej, wyzysku pracy niewolniczej, zwłasz-

cza w zakładach zbrojeniowych, rozmiarów szkód wyrządzonych gospodarce polskiej, szkód biologicznych spowodowanych przez 5 i pół lat reżimu okupacyjnego.

Czynnikiem, który będzie utrudniać pracę badacza nad problematyką dystryktu, będzie stan bazy archiwalnej, fakt iż dokumenty władz dystryktu zachowały się tylko w niewielkich fragmentach. Pewne nadzieje stwarza tu praca dokonywana przez GKBZH nad zebraniem materiałów informacyjnych z wszystkich archiwów polskich i niektórych zagranicznych. Czynnikiem ułatwiającym podjęcie tematu jest fakt, iż działające od 1945 r. ówczesne Okręgowe Komisje Badania Zbrodni Hitlerowskich w Radomiu i Częstochowie obejmujące cały teren dawnego dystryktu Radom zdołały zebrać dość dużo materiału, posiadającego znaczną wartość dla historyka.

Problem opracowania syntetycznego, jak i dalszych opracowań cząstkowych, oczekuje na podjęcie przez badaczy zainteresowanych historią i interesującą historią Kielecczyzny.

Edward Bróz

RZADSZE GATUNKI ROŚLIN LASÓW NADLEŚNICTWA PIONKI

Zwarty kompleks lasów nadleśnictwa Pionki stanowi centralną część Puszczy Kozienskiej. Obejmuje on swą powierzchnią 5089,5 ha lasów - - podzielonych administracyjnie na 5 leśnictw: Stoki, Śródborze, Karpówka, Jaśce i Żdźary.

Występują tu następujące zespoły leśne: ols - *Carici elongatae-Alnetum*, grąd - *Tilio-Carpinetum* /niski i typowy/, bór sosnowy - *Pineto-Vaccinietum myrtilli*, bór mieszany wysoki - *Pino-Quercetum*, bór mieszany niski - *Quercu-Piceetum*, bór bagienny - *Vaccinio uliginosio-Pinetum* i torfowisko wysokie - *Sphagnetum medio-rubelli*. Istotnym składnikiem drzewostanów jest bardzo dynamiczna na tym terenie jodła.

Przedstawiony poniżej wykaz obejmuje stanowiska rzadszych roślin, odkrytych przez autora w latach 1968-1970. Przy stanowiskach niektórych bardzo rzadkich roślin podano numery oddziałów /cyfry w nawiasie/.

Układ i nomenklatura gatunków zostały dostosowane do opracowania Rośliny polskie /Warszawa 1953/.

P o l y p o d i a c e a e

Phegopteris dryopteris /L./ Fee - dość częsta w grądach, rzadsza w borze mieszanym jodłowo-sosnowo-dębowym.

Phegopteris polypodioides Fee - gatunek znacznie rzadszy od poprzedniego. Na brzegu strumienia Ostrownica w SW leśn. Karpówka /64,80/ tworzy kilka niewielkich, zwartych kęp.

Dryopteris cristata /L./ A.Gray - bardzo rzadka w olsie typowym /na kępach/ w S leśn. Stoki /21/ i leśn. Jaśce /117,128/.

Dryopteris austriaca /Jacq./ Woynar - na podobnych siedliskach co poprzednia, lecz znacznie częściej. Ponadto w innych zbiorowiskach w towarzystwie jodły. Na całym terenie.

Polypodium vulgare L - jedno stanowisko w liczbie kilkunastu egzemplarzy w typowym grądzie, na odsłoniętym i nasłonecznionym zboczu, stanowiących wysoki brzeg strumienia Ostrownica w SE leśn. Karpówka /89/ oraz kilka egzemplarzy w borze mieszanym jodłowo-sosnowo-dębowym w SW leśn. Karpówka /80/.

Equisetaceae

Equisetum pratense Ehrh - rozproszone stanowiska na całym terenie w wilgotnych partiach grądów, zwykle na pograniczu z olsem.

Equisetum hiemale L - w rowie obok szosy Pionki-Kozienice w SE leśn. Śródborze oraz w borze mieszanym sosnowo-dębowym na terenie leśn. Jaśce /155/.

Lycopodiaceae

Lycopodium selago L - jedno stanowisko w cienistym borze mieszanym jodłowo-sosnowo-dębowym w E leśn. Karpówka /58/.

Lycopodium complanatum L - rozproszone stanowiska w borze mieszanym sosnowo-dębowym, rzadziej w typowym borze sosnowym, głównie na terenie leśn. Stoki, Śródborze i Karpówka.

Lycopodium tristachyum Pursch - bardzo rzadko w typowych borach sosnowych na terenie leśn. Stoki, Śródborze i Karpówka.

Fagaceae

Fagus sylvatica L - gdziekolwiek sadzony; starszych okazów zupełnie brak.

Loranthaceae

Viscum abietis Beck - dość często na starszych okazach jodeł.

Viscum lacum Boiss - na starych egzemplarzach sosen, rozproszona na całym terenie.

Caryophyllaceae

Dianthus carthusianorum L - rzadko w borze mieszanym sosnowo-dębowym oraz w suchym borze sosnowym. Ponadto na porębach, przeciętych liniach oddziaływowych i polanach śródleśnych. N i NE leśn. Śródborze, E leśn. Stoki, NW leśn. Karpówka.

Viscaria vulgaris Rohl - rozproszone stanowiska w borze mieszanym sosnowo-dębowym, na porębach i drogach oddziaływowych na terenie leśn. Karpówka.

Euphorbiaceae

Mercurialis perennis L - rozproszone stanowiska w grądach niskich na terenie leśn. Śródborze, Jaśce i Żdźary.

Ranunculaceae

Isopyrum thalictroides L - dość często w grądach, szczególnie niskich, głównie na terenie leśn. Śródborze.

Cimicifuga europea Szipc - rzadko w widnych, sadzonych lasach sosnowych, nawiązujących florystycznie do świetlistych dąbrów w N leśnictwa Karpówka.

Aquilegia vulgaris L - pojedyncze okazy w borze mieszanym jodłowo-sosnowo-dębowym, częściej w widnych partiach boru mieszanego sosnowo-dębowego oraz przy liniach oddziaływowych. E leśn. Stoki, NW leśn. Śródborze, E leśn. Jaśce, leśn. Karpówka.

Anemone ranunculoides L - nieliczne kępy w obrębie grądów niskich w większej ilości na terenie leśn. - Jaśce przy szosie do Kozienic /w sąsiedztwie olsu/.

Pulsatilla patens /L./Mill - rzadko na całym terenie na suchych, piaszczystych i otwartych miejscach oraz w widnych młodnikach sosnowych.

Ranunculus lingua L - wśród wysokich turzyc w mocno podtopionych partiach olsu. Leśn. Jaśce, leśn. Stoki.

Ranunculus lanuginosus L - rozproszony w grądach niskich leśn. Śródborze i Jaśce.

Thalictrum aquilegifolium L - kilka stanowisk w borze mieszanym jodłowo-sosnowo-dębowym oraz sosnowo-dębowym na terenie leśn. Karpówka.

Cruciferae

Dentaria bulbifera L - jedno stanowisko w liczbie kilkunastu egzemplarzy, w typowym grądzie na terenie leśn. Śródborze /99/ - przy drodze do wsi Przejazd.

Droseraceae

Drosera rotundifolia L - rozproszone stanowiska w obrębie torfowisk wysokich, rzadziej w borach bagiennych. W NE oraz SW leśn. Stoki i Jaśce i E leśn. Śródborze.

Guttiferae

Hypericum montanum L - rozproszony na całym terenie, w widnych borach mieszanym sosnowo-dębowym, w sadzonych lasach sosnowych na siedlisku borów mieszanych i dąbrów, przy drogach oddziaływowych i na polanach śródleśnych.

Rosaceae

Potentilla alba L - rzadko w borze mieszanym sosnowo-dębowym oraz w sadzonych lasach sosnowych na siedlisku borów mieszanych i dąbrów. Leśn. Stoki, N i NE leśn. Karpówka, N leśn. Śródborze, E leśn. Jaśce.

P a p i l i o n a c e a e

Trifolium alpestre L - rozproszona w borach mieszanych sosnowo-dębowych oraz w sadzonych lasach sosnowych z runem boru mieszanego. Leśn. Karpówka, E leśn. Stoki, N leśn. Śródborze.

Lathyrus laevigatus /W.K./ Fritsch - jedno stanowisko w liczbie kilku okazów przy drodze do wsi Przejazd na skraju typowego grądu w E części leśn. Śródborze.

T h y m e l l a c e a e

Daphne mesereum L - rozproszone stanowiska na całym terenie w wilgotnych grądach, rzadziej w innych typach zbiorowisk.

G e r a n i a c e a e

Geranium sanguineum L - dość często w widnych borach mieszanych sosnowo-dębowych oraz w sadzonych lasach sosnowych, z runem nawiązującym do borów mieszanych i świetlistych dąbrów. Głównie w N leśn. Karpówka i W leśn. Stoki.

A c e r a c e a e

Acer pseudoplatanus L - siewki i podrost często w różnych typach grądów, starsze egzemplarze bardzo rzadko; gatunek ten występuje w Puszczy Kozienickiej poza granicą swego północnego zasięgu.

A r a l i a c e a e

Hedera helix L - rozproszone stanowiska na całym terenie w wilgotnych i cienistych partiach grądów niskich i typowych.

U m b e l l i f e r a e

Peucedanum cervaria /L./ Lap - rzadko w widnych partiach boru mieszanego sosnowo-dębowego oraz w lasach sosnowych sadzonych, z runem nawiązującym do świetlistej dąbrowy w N leśn. Karpówka i SE leśnictwa Stoki.

P l u m b a g i n a c e a e

Armeria elongata /Hoff./ Koch - w widnych borach sosnowych, na brzegach lasów i liniach oddziaływych. Leśn. Stoki, E leśn. Jaśce.

P r i m u l a c e a e

Hottonia palustris L - w najbardziej podtopionych partiach olsu; obok rzęs główny składnik roślinności zajmującej dolinki. Leśn. Jaśce.

Primula officinalis /L./ Hill - rzadko w prześwietlonych partiach grądów, na brzegach lasów, np. przy szosie Radom-Kozienice w S leśn. Śródborze.

P i r o l a c e a e

Pirola rotundifolia L - rzadko na całym terenie, w różnych typach borów, najczęściej w borach mieszanych niskich i wysokich.

Pirola chlorantha Sw - rozproszona na całym terenie w różnych typach borów.

Pirola uniflora L - dość częsta w borach, przeważnie z drzewostanem jodłowym.

Chimaphila umbellata /L./ Nutt - rozproszone stanowiska w borach sosnowych i mieszanych sosnowo-dębowych. Na całym obszarze.

E r i c a c e a e

Arctostaphylos uva-ursi L - rzadko w suchych i widnych borach sosnowych leśn. Żdźary /147,176/. Jaśce /115,131/ i Stoki /11,14/.

B o r a g i n a c e a e

Pulmonaria angustifolia L - bardzo rzadko w borach mieszanych sosnowo-dębowych w NW części leśn. Stoki, w leśn. Karpówka i E leśn. Jaśce.

S c r o p h u l a r i a c e a e

Gratiola officinalis L - jedno stanowisko wokół śródleśnego bajora oraz w pobliskim rowie przy szosie Radom - Kozienice /N leśn. Żdźary/, gdzie występuje dość obficie.

Veronica montana L - jedno stanowisko w liczbie kilkunastu egzemplarzy w grądzie niskim. Leśn. Śródborze /94/.

Veronica longifolia L - nieliczne na brzegu strumienia Ostrownica. Leśn. Stoki /22/.

Veronica spicata L - rozproszona na całym obszarze, w widnych i suchych borach sosnowych, borach mieszanych sosnowo-dębowych, na polanach śródleśnych, drogach oddziaływych itp.

L a b i a t e a e

Mellitis melisophyllum L - dość często w borach mieszanych jodłowo-sosnowo-dębowych, sosnowo-dębowych, rzadziej w grądach.

A s c l e p i a d a c e a e

Vincetoxicum officinalis Mnch - bardzo rzadko w widnych borach sosnowo-dębowych w N leśn. Stoki, E leśn. Jaśce.

Adoxaceae

Adoxa moschatelina L - bardzo rzadko w wilgotnych i cienistych grądach leśn. Śródborze.

Campanulaceae

Phyteuma spicatum L - dość rzadko w grądzie typowym. Leśn. Śródborze, E leśn. Stoki.

Compositae

Hieracium sabaudum L - rozproszone stanowiska w widnych partiach boru mieszanego sosnowo-dębowego oraz na brzegach lasów. N leśn. Śródborze, E leśn. Jaśce, E leśn. Stoki.

Liliaceae

Anthericum ramosum L - rozproszona na całym terenie, w suchych borach sosnowych oraz borach mieszanych sosnowo-dębowych, na brzegach lasu, porębach itp.

Allium ursinum L - kilka stanowisk w wilgotnym grądzie niskim, gdzie występuje łąkowo. SE leśn. Śródborze, rzadziej na terenie leśn. Jaśce.

Lilium martagon L - w borach mieszanych sosnowo-dębowych, jodłowo-sosnowo-dębowych oraz w grądach. Dość częsta na całym terenie.

Amaryllidaceae

Galanthus nivalis L - bardzo rzadko w grądzie niskim SE leśn. Śródborze.

Juncaceae

Juncus squarrosus L - rozproszone stanowiska w obrębie borów bagiennych i w sąsiedztwie torfowisk wysokich; najczęściej w miejscach wydeptanych w pobliżu dróg i ścieżek. NE i S leśn. Stoki, E i SW leśn. Śródborze.

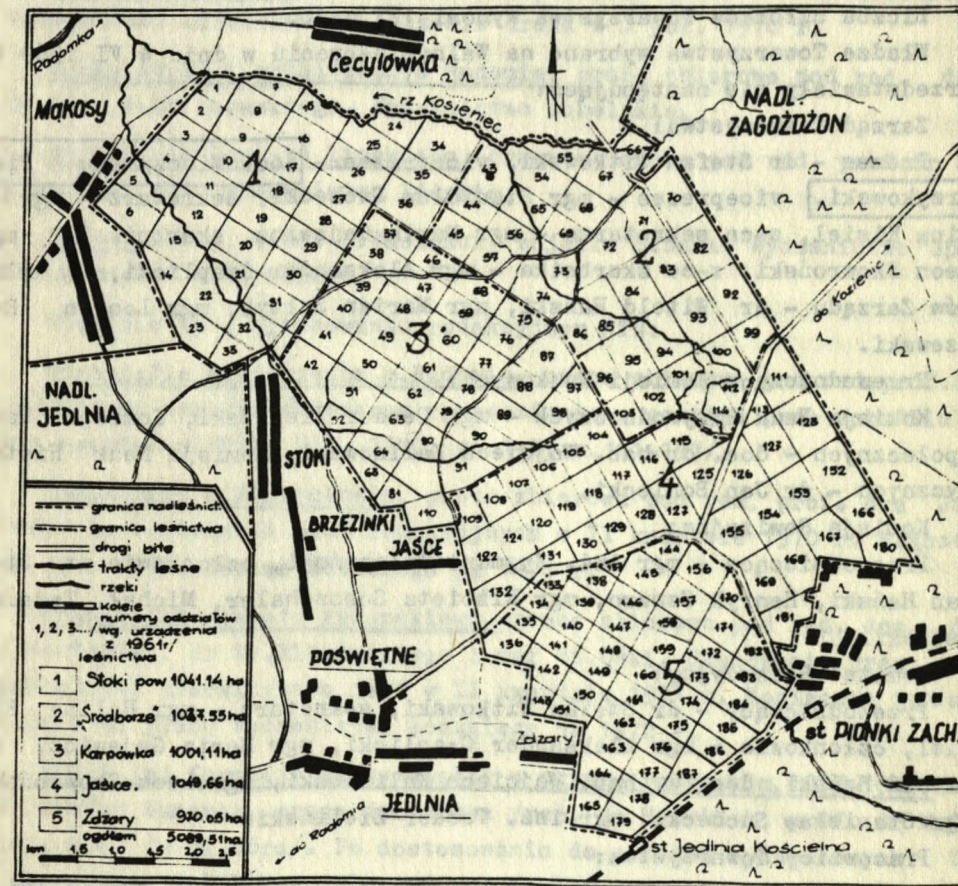
Graminae

Calamagrostis villosa /Chaix/ Gmel - dość rzadko w borze mieszanym niskim. Najbardziej obfite stanowisko, o powierzchni kilkadziesiąt m², w przeciętnym borze mieszanym niskim /w sąsiedztwie olsu/ pomiędzy oddziałem 18 i 19 leśn. Stoki. Ponadto w mniejszej ilości w W leśn. Jaśce i S leśn. Karpówka.

Orchidaceae

Cephalanthera rubra /L./ Rich - jedno stanowisko w liczbie kilkunastu egzemplarzy w lesie jodłowo-sosnowo-dębowym w N części leśn. Karpówka /37/.

Goodyera repens /L./ R.Br - bardzo rzadko w świeżym borze sosnowym leśn. Jaśce /125/ i w S części leśn. Śródborze /94,96/.

Ryc.1. Szkic sytuacyjny nadleśnictwa Pionki

SPRAWOZDANIE

RADOMSKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO ZA ROK 1969

I. S p r a w y o r g a n i z a c y j n e

Liczba członków Towarzystwa wynosi 127 osób.

Władze Towarzystwa wybrane na Walnym Zebraniu w dniu 4 VI 1969 r. przedstawiały się następująco:

Zarząd Towarzystwa:

Prezes - dr Stefan Witkowski, wiceprezes - doc. Mieczysław Pietrzykowski, wiceprezes - mgr Stanisław Suchecki, sekretarz - mgr Halina Kisiel, z-ca sekretarza - mgr Maria Gajewicz, skarbnik - mgr Leon Skowroński, z-ca skarbnika - mgr Aleksander Czaplicki, z-cy członków Zarządu - dr Witold Hański, mgr Marian Sołtyk, mgr Longin Raszewski.

Przewodniczący Komisji Naukowych:

Komisja Nauk Przyrodniczych - mgr Teodor Zieliński, Komisja Nauk Społecznych - doc. dr hab. Wojciech Kalinowski, Komisja Nauk Historycznych - dr Jan Boniecki.

Komisja Rewizyjna:

Przewodniczący - mgr inż. Zygmunt Wilczyński, członkowie dr Stefan Hański, Henryk Sznuro, mgr Elżbieta Schonhaler, Michał Tadeusz Osiński.

Komitet Redakcyjny:

Przewodniczący - dr Stefan Witkowski, sekretarz - mgr Halina Kisiel, członkowie - mgr Aleksander Czaplicki, mgr Maria Gajewicz, dr Witold Hański, doc. dr hab. Wojciech Kalinowski, mgr Leon Skowroński, mgr Stanisław Suchecki, mgr inż. Teodor Zieliński.

Pracownicy Towarzystwa:

Sekretariat - Anna Wicińska, księgowość - Stanisław Grzesiński.

W 1969 r. odbyło się 8 posiedzeń Zarządu, w których brali udział również członkowie Komisji Rewizyjnej.

II. D z i a ł a l n o ś ć w y d a w n i c z a

Publikacje wydane w 1969 r.

"Biuletyn Kwartalny RTN" - tom VI, zeszyty 1-2, 3 i 4 o łącznej objętości 24 arkuszy wydawniczych. Wszystkie zeszyty opracowane zostały przez doc. dr hab. W. Kalinowskiego /redakcja naukowa/ i mgr M. Wic-

zachowską-Jankowską /opracowanie edytorskie/. Drukowała Drukarnia Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nakład 200 egzemplarzy.

Zabytki Ziemi Radomskiej, praca zbiorowa pod red. doc. dr hab. W. Kalinowskiego, Radom 1969, objętość około 10 arkuszy wydawniczych. Wydawnictwo opracowane na zlecenie i koszt PWRN - Wydział Kultury - - Wojewódzki Konserwator Zabytków w Kielcach. Drukowały Radomskie Zakłady Graficzne. Nakład 2000 egzemplarzy.

Prace złożone w przedsiębiorstwach wydawniczych:

Przemysł Radomia, praca zbiorowa pod red. dra St. Witkowskiego. Wydawnictwo Lubelskie. Ukończenie druku w I poł. 1970 r.

Urbanistyka i architektura Radomia, praca zbiorowa pod red. doc. dr hab. W. Kalinowskiego. Wydawnictwo Lubelskie.

Monografia powiatu lipskiego, praca zbiorowa pod red. prof. dr St. Berezowskiego. Wydawnictwo Łódzkie.

Radom, album, tekst E. Waszczuk, zdjęcia B. Duda. Wydawnictwo "Sport i Turystyka" w Warszawie.

Wydawnictwa w opracowaniu redakcyjnym RTN:

Monografia historyczna m. Radomia, praca zbiorowa pod red. prof. dra Stanisława Herbsta /obszerne sprawozdanie z postępu prac zob. "Biuletyn Kwartalny RTN", VII, 1970, z. 1-2, s. 111-113/.

Monografia m. Starachowic, praca zbiorowa pod red. prof. dra Jana Pazdura. Ukończenie prac redakcyjnych w II kwartale 1970 r. Włączona do planu Wydawnictwa Łódzkiego na 1971 r.

Monografia powiatu radomskiego, praca zbiorowa pod red. doc. dra J. Bartosika, dr St. Witkowskiego i mgr St. Ośki. Ukończenie prac redakcyjnych przewidywane jest w II kwartale 1971 r. Konieczne jest włączenie do planu Wydawnictwa Łódzkiego na 1972 r.

PPR i jej formacje partyzanckie w okręgu radomskim 1939-1944, autor: dr Stefan Skwarek, praca doktorska /rec. dr H. Szabek, prof. dr M. Turlej, doc. dr Wł. Góra/. Po dostosowaniu do potrzeb wydawniczych będzie gotowa w III kwartale 1970 r. Konieczne włączenie do plany wydawniczego Wydawnictwa Łódzkiego lub Wydawnictwa Lubelskiego. Objętość 15 ark. aut.

Przewodnik przyrodniczy po okolicach Radomia, autorzy: dr St. Cieśliński, mgr H. Bróż. Przygotowany do druku; zezwolenie D-tu Wydawnictw MKiS. Wydawnictwo własne, druk Radomskie Zakłady Graficzne. Nakład 1500 egz., objętość 5 ark. aut.

Informator o Radomiu, autorzy: dr Stefan Witkowski i Bronisław Duda. W opracowaniu, wydawnictwo własne, druk w Radomskie Zakłady Graficzne. Nakład 6000 egz., objętość 5 ark.aut.

III. Prace naukowe dotyczące Radomia i regionu

12 V 1969 r. otwarta sesja naukowa pt.: Udział miast w tworzeniu kultury narodowej ze szczególnym uwzględnieniem ziemi radomskiej. Referaty wygłosili: doc. dr hab. Tadeusz Lalik, doc. dr hab. Wojciech Kalinowski, dr Stefan Witkowski. W sesji w charakterze gościa honorowego brała udział Maria Kelles-Krauzowa, literatka, działaczka kulturalna i przewodnicząca Rady Miąskiej w Radomiu w okresie międzywojennym.

15-16 XI 1969 r. sympozjum naukowe pt. Problemy konserwatorskie miast kazimierzowskich. Materiały z sympozjum opublikowane zostaną w "Biuletynie Kwartalnym RTN", VIII, 1971, z.1.

XII 1969 r. sesja naukowa z okazji 25-lecia wyzwolenia Radomia pt.: Osiągnięcia Radomia w XXV-leciu PRL. Referaty wygłosili: Wacław Tełus, przewodniczący PMRN, dr Stefan Witkowski, dr Jan Boniecki.

Posiedzenia naukowe:

Odbyły się 23 posiedzenia naukowe w związku z dyskusją nad Monoografią historyczną m.Radomia, na których dyskutowano autorskie teksty poszczególnych rozdziałów. Zob. wyżej.

Bibliografia m.Radomia:

Mgr Stanisław Zieliński kontynuuje prace nad bibliografią Radomia i jego regionu. W 1969 r. przygotowano do publikacji ponad 200 pozycji. Autor kontynuuje również prace nad słownikiem biograficznym osób związanych z Radomiem.

Badania murów miejskich m.Radomia:

W 1969 r. kontynuowano badania naukowe murów obronnych m. Radomia oraz prowadzono prace konserwatorskie i rekonstrukcyjne pod kierownictwem doc. dra Andrzeja Gruszeckiego. Prace finansował PWRN - Wydział Kultury - Wojewódzki Konserwator Zabytków w Kielcach. Komisarzem z ramienia RTN był Michał Tadeusz Osiniński.

Na odcinku pomiędzy basztą a domem przy ul.Wałowej nr 22 zrekonstruowano dawne blankowanie ze specjalnie przygotowanej cegły o wymiarach średniowiecznych. Na odcinku przylegającym do gmachu liceum im. Chałubińskiego zamurowano okna i przywrócono dawne strzelnice oraz uzupełniono ubytki murów. Uporządkowano również otoczenie od strony podwórza liceum.

Zespół pod kierunkiem doc. dra A.Gruszeckiego zakończył pierwszy etap badań naukowych przekazując do RTN obszerny tom materiałów.Podsumowanie osiągnięć badawczych przedstawione było na sympozjum naukowym w dn. 15-16 XI 1969 r.

IV. Wystawy

W związku z akcją popularyzującą osiągnięcia XXV-lecia PRL zorganizowano w zakładach pracy wystawy pt. Tradycje Ludowego Wojska Polskiego. Ponadto, jak corocznie, współdziałano z Oddziałem Polskiego Towarzystwa Archeologicznego w Radomiu przy organizacji wystawy numizmatycznej.

V. Współpraca z innymi towarzystwami

W roku sprawozdawczym utrzymano współpracę z oddziałami towarzystw i stowarzyszeń w Radomiu a mianowicie: Polskim Towarzystwem Archeologicznym, Polskim Towarzystwem Historycznym, Polskim Towarzystwem Geograficznym, Polskim Towarzystwem Ekonomicznym oraz Towarzystwem Przyjaciół Sztuk Pięknych. Uaktywniono kontakt z Kieleckim Towarzystwem Naukowym ustalając na wspólnym posiedzeniu w dn.16 X 1969 roku zasady współpracy.

VI. Organizacja Muzeum Przemysłu Skórzanego

Wstępne prace naukowe dotyczące założenia Muzeum prowadzi zespół pracowników Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN pod kierunkiem prof. dr Zofii Kamińskiej i doc. dr hab. Andrzeja Wyrobiszsa. Zakończono zostały opracowania dr L.Eberle i doc. dr J.Szczepańskiego.

VII. Biblioteka

W związku z organizowaniem w Radomiu biblioteki ekonomicznej przy Wydziale Ekonomicznym WSI Zarząd RTN powziął uchwałę przekazania własnego księgozbioru tej bibliotece, z której korzystać będą mogli wszyscy członkowie Towarzystwa.

2150

